

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Валентин ЧЕМЕРИС

Ярославна

 FOLIO

Валентин Л. Чемерис

Ярославна

Серія «Історія України в романах»

предоставлено правообладателем

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=9010780

*Валентин ЧЕМЕРИС «Ярославна». Роман-есе. Серія «Історія України в романах»: Фоліо; Харків; 2013
ISBN 978-966-03-5144-8, 978-966-03-6583-4*

Аннотація

Ярославна – одна з найвидатніших постатей Київської Русі, донька галицького князя Ярослава Осмомисла й жінка князя Ігоря Святославовича. Відомі й невідомі перипетії її життя та любові вже дев'ять століть хвилюють всіх, хто не байдужий до історії рідної країни.

А взагалі-то «Ярославна» – це роман про княжі міжусобиці, що колись підірвали Русь і загрожують Україні зараз, це розповідь про віковічну боротьбу з кочівниками. Саме тому роман Валентина Чемериса переповнений динамічних і бурхливих пригод, пов'язаних з походом князя Ігоря. Автор скористався жанром роману-есе, що дозволяє позбутися традиційних обмежень і рамок, і виклав своє бачення тих далеких подій.

Содержание

Перед мовою – передмова	4
Частина перша	33
I	34
II	94
Кінець ознакомительного фрагмента.	175

Валентин Чемерис

Ярославна

Роман-есе

Перед мовою – передмова

Двадцять рядків, що

принесли безсмертя

Ти ідеши ходою плавною.

Вабить зустрічного врода твоя.

– Як звати тебе?

– Ярославна.

Почекай, Ярославно моя.

Хіба серце не можу віддати я

Тій, що сонцем ясним осяйна.

Біля тебе завжди Ярославія -

Давньоруська твоя сторона.

Л. Ошанін¹

...У єгиптян часів фараонів була Нефертіті, пізніше – Клеопатра, давні греки мали Таїс, Аспасію, Сафо, римляни – Лукрецію, французи – Жанну д'Арк, Луїзу Жермену де Сталь, Жорж Санд, Коко Шанель, грузини – Тамару, росія-

¹ Переклад з російської – автора.

ни – бояриню Морозову, поляки – Марію Кюрі, англійці – Агату Крісті, євреї – Голду Меїр, шведи – Астрід Ліндгрєн, індійці – Індіру Ганді (цей список можна ще і ще продовжувати), а ми?...

Скільки рядків їй присвячено в поемі? Всього лише двадцять.

Прозою. (В поетичних переспівах і перекладах поетів різних епох і країн завжди виходить трохи більше).

І – така принадність, такі почуття!

Двадцять рядків і – найчарівніший жіночий образ у світовій літературі.

Можливо тому, що вона – дивовижно-фантастична жінка!

Земна і неземна.

Реальна і міфічна.

Чи талан такий виявився в автора поеми, чи вона такою виявилася?

Двадцять рядків – всього лише двадцять рядків! – і – безсмертя. Нікому не відомої до того, не знаної нікому жони удільного руського князя, який стільки натворив похибок через свій невгамовний характер, що врешті-решт його й прославили.

Чотири абзаци.

Двадцять рядків прозою. Із 504 рядків «Слова».

Всього лише плач-тужіння з фортечної стіни якогось там заштатного Путивля в прадавній сіверській землі, язичниць-

ке звертання до природних сил – до Вітру, Сонця, до Дніпра-Славутиця. І замовляння виявили свою магічну силу, і вже любов рятує коханого, вже «Ігорю-князю Бог путь вказує із землі Половецької в землю Руську...»

Чотири абзаци.

Двадцять рядків прозою... Із 504 рядків «Слова».

І вже вона – жона удільного князя міжусобної Русі, яку терзали розбрати між своїми – один з найпоетичніших персонажів поеми. Це в ній, писатимуть, автор втілив ідеал руської жінки XII ст. У ньому майже немає класових ознак – вона й була княгинею, – а тому він майже не відрізняється від народного.

У поемі вона перш за все жона, яка сумує-тужить за мужем своїм – за словами знавців Давньої Русі, «лірична, пісенна руська жінка». І в той же час вона втілює «стихію людського жалю», висловлює не тільки особисту скорботу, але й турботу про воїнів мужа.

Давній Єгипет уявлявся сусіднім народам таємничою країною магів і чародіїв. А життя самих єгиптян було переповнене вірою в чудесне, магія відігравала велику роль як в релігійному культі, так і в повсякденному житті. А покровителькою єгипетської магії була Ісіда, «сильна чарами» – таким був один з її епітетів.

В устах Ісиди був «подих життя», адже слово, мовлене нею, знищувало хвороби... Звідтоді й по сьогодні в устах жіночих – подих життя, а слово, мовлене ними, воскрешає з небуття,

надихає до життя.

Так було, так є і так буде завжди.

І слово Ярославни – теж воскресило Ігоря.

В історії Русі відомі дві цариці Романівни і п'ять Ярославн – королев і цариць.

У ті часи батьківське ім'я – чи, як ми кажемо, по батькові, – важило для жінок більше, як їхнє власне.

Серед 136312 слів (не рахуючи тих, що подаються як пояснення, а таких десятки й десятки тисяч) одинадцяти-томного словника української мови, є одне притягально-коловитне, дещо аж загрозливо-наступальне, викличне слово – **ЯРИЙ**.

Воно має кілька значень: який народжується весною, молодий.

Те саме, що яскравий. Який виражає сильний гнів, лютий. Сповнений гніву й обурення. (Всеволод у «Слові» названий ярим туром). Палкий, пристрасний. Надмірний у своєму вияві.

Дуже сильний.

Прислівник до ярий – яро.

І вже й зовсім близько – яросливий, те саме, що ярий, яросний.

(У слов'ян корінь яр означав ще й виявлення ідеї родючості, перш за все весняного, сексуального буйства. Звідси й ім'я одного з божеств весни – Ярило).

Так ось від цього, ще слов'янського, давньоруського слова ЯРИЙ (ЯР, ЯРО) і слова СЛАВА і походить чоловіче ім'я Ярослав. Що означало – ярий, яросний і славний. Ім'я у ті часи княже, не для простолюдинів – Боже борони холопу чи смерду назвати цим ім'ям свого сина!

У ті часи батькове ім'я могло стати й ім'ям власним. Хоча власного жіночого імені Ярославна немає, а є – Ярослава.

Наша героїня, не будучи Ярославою, але народжена від батька Ярослава, назавжди-навіки стала Ярославною.

І хай Русь знає ще чотирьох (крім неї) Ярославн, які стали королевами і царицями в різних царствах і королівствах, але вони знані в першу чергу по особистих іменах – Анна, Єлизавета, Анастасія і Агата, – і тільки одна, наче втративши власне ім'я Єфросинія, – увійшла в історію як Ярославна.

Єдина і неповторна, інших таких світ білий не знає.

Та інших таких і немає.

Отчим її ім'ям – Ярославна, – стали на Русі називати жінок узагалі. І досить вимовити його, як уже й зрозуміло, про кого йдеться.

Про Ярославн. Жінок наших. Матерів, дружин, сестер, кращих із кращих. (Хоча всі жінки – кращі з кращих). Вірних у любові, захисниць і рятувальниць наших.

І стверджую це всупереч (наперекір!) популярному російському естрадному шлягерку, у якому співачка, нічого сумняшеся, заявляє, що «Все бабы – стервы!»

Так-таки і стверджує своїм прекрасним голосом (причому

– рефреном): «Все бабы – стервы». І – баста. Все!

Пісенька ця має успіх, часто виконується на естраді, лунає з приймачів та з екранів телевізорів. І все ж нам чомусь здається, що не всі жінки – «бабы стервы». Є серед них і Ярославни. І їх – більшість. Бо якщо їх буде меншість – світ людський може й не втриматися. А він тримається. Виходить-таки, Ярославн у нас більше. А про шлягер той... Так і хочеться нагадати їм вислів з Євангелія: «Отче! Прости їм, бо не відають, що творять».

Найславетнішими Ярославнами на Русі називали дочок Ярослава Мудрого, великого Київського князя, і Ярослава Осмомисла, князя Галицького.

Анна, Єлизавета, Анастасія і Агата – дочки Ярослава Мудрого стали європейськими королевами у Франції, Норвегії, Угорщині і Польщі.

Усі вони по батькові були Ярославнами, хоча мали, звісно, і свої власні імена.

Анна Ярославна вийшла заміж за короля Франції Генріха І. У Франції вона стала відома як Анна Руська або Анна Київська. У французькому місті Санліс встановлено пам'ятник, присвячений Анні Ярославні.²

² Поховавши Генріха, Анна як королева, згідно із французькими законами не могла вдруге вийти заміж. Але ж вона була ще такою молодою – 32 роки! – вродливою і ставати черницею не збиралася. Як і вести чернече пісне життя. Вона ще багла любові. Сталося так, що Анна Ярославна покохала одного з наймогутніших васалів короля – графа Рауля II де Крепі. Любов була взаємною. Граф палко ко-

Єлизавета Ярославна стала жоною норвезького короля Харальда Суворого і любов Харальда до Ярославни – а він її безмежно любив! – не одне століття надихала поетів європейської Півночі (хоча б сага про Харальда Сігурдарсона «Харальд Хоробрий і Єлизавета Ярославна»).

Анастасія Ярославна була жоною короля Угорщини Антраша I. В Угорщині, як і у Франції, є пам'ятник, присвячений Ярославні – Анастасії.

Агата Ярославна вийшла заміж за Едуарда Вигнаніка, спадкоємця престолу Англії. Це друга версія. За першою вона була королевою Польщі.

Французькі принци і в наші дні вважають за честь зазначити спорідненість із «Домом Ярослава Мудрого». Вже у ХХІ столітті французького принца Шарля-Філіппа Орлеанського представляють 37-м потомком дочки київського князя Ярослава Мудрого королеви Франції Анни Ярославни. Така спорідненість дає йому право формально вважатися одним із законних претендентів на французький престол.

Отже, Русь дала Європі чотирьох королів і відповідно чотири королівських доми, представники яких багато століть

хав королеву, але на шляху до щастя виявилось багато перепон. Та Рауль не злякався ні короля, ні церкви, ні людського осуду. У 1062 році, під час полювання в лісі, він викрав Анну і відвіз її до Крепі, де вони й обвінчалися. Королівський двір обурився. Священики обурились. Папа Олександр II не визнав шлюбу Рауля і звелів йому розлучитися з королевою. Граф гордо відмовився: розлучений папа відлучив його від церкви – за середньовіччя це була страшна кара. Але граф так кохав Анну, що знехтував і буллою самого Папи. Закохані щасливо прожили дванадцять років, до самої смерті графа Рауля. Такі вони – Ярославни!

керували західною частиною Євразії.

І нарешті, п'ята Ярославна,³ дочка галицького князя Ярослава Осмомисла і жона новгород-сіверського князя Ігоря – відомою вона стала лише XVIII ст., як Мусін-Пушкін вперше видрукував «Слово о полку Ігоревім».

Їй теж стоїть пам'ятник.

Ба, навіть два.

А якщо вже рахувати загалом, то – три.

В Україні.

Один в Путивлі, на валах якого вона співала й плакала, другий – в Новгород-Сіверську, куди її молоденькою галицькою княгинею було віддано заміж.

Третім пам'ятником їй стало знамените «Слово о полку Ігоревім».

Хоча, якщо бути справедливим, то першим стало якраз «Слово о полку Ігоревім», два інші з'являться потім.

А ще вона – легендарна зигзиця, чайка-жалібниця, чайка-удовиця.

Яка в сивій минувшині стала символом і з реальної жінки перетворилася на легенду, передання віків давно минулих.

А що таке легенда? Народне сказання або оповідання про якісь події чи життя людей, **ОПОВИТЕ КАЗКОВІСТЮ**,

³ Ярославною була і жона Василія II Темного, а також мати Івана III, який здійснив централізацію Московської Русі. А дочка удільного князя Ярослава Боровського і Малоярославецького – Марія Ярославна була співправителькою Русі при своєму сліпому чоловікові Василії Темному – праправнучка Івана Калити, правнучка князя Литовського Ольгерда Гедиміновича.

ФАНТАСТИКОЮ (виділення моє – В.Ч.).

Або: вигадка, прикрашена розповідь про що-небудь.

Або: що-небудь вигадане, примарне.

Або: той, який своєю незвичайністю викликає багато легенд... О, це вже ближче до історичної правди у нашому випадку. Так була вона насправді, легендарна Ярославна із легендарної Ярославії-Русі? Була, а чи то все... легенда?

Її життя і справді схоже на легенду. Але – реальну і правдиву. Хоч дещо в ній є і казкове, і фантастичне.

Україна, починаючи з Київської Русі, не бідна на славне жіноцтво – на всіх рівнях її життя. Видатних українок у нас хоч і менше (на жаль, значно і значно) за видатних українців-чоловіків, – та все ж маємо чим пишатися.

Загляньмо в ті чи ті довідники популярної серії «Сто великих (видатних) українців». Представниці прекрасної половини там займають достойне місце.

Княгиня Ольга та королева Анна Ярославна – чи не єдині українки, які були при верховній владі. І досить успішно там верховодили – одна вдома, друга у Франції. Знай наших!

Але цими двома славетними іменами видатне жіноцтво України не вичерпується.

Після княгині Ольги другою нашою знаменитою крайною була Олена. Теж княгиня. І навіть якийсь час була царицею Московською. Олена Глинська, мати Івана Грозного (Іоанна IV), родом з-під Полтави.

Законна дружина великого князя Московського Василя ІІІ, який довго очікував спадкоємця, але жінка виявилася безплідною. Спадкоємця – та ще якого! – народила йому Олена Глинська, на 29 років молодша за князя. Її – недоброчиниці та заздрісники – називали «бусурманкою» (вона мала литовське і татарське коріння).

Литовський князь Вітовт свого часу подарував їй предкам Полтаву та Глинськ. (Звідти й прізвище – Глинські).

Найвідомішим з Глинських був князь Михайло Львович, великий любитель пригод, авантюрист, талановитий воєначальник і дипломат, якого знала вся Європа. І вона, Олена, яка в молодому віці перебралася до Москви, стала у білокам'яній «духовною дочкою» митрополита. Там «бусурманка» зачарувала князя своєю вродою. І не тільки. Літописи про неї писали:

«Вона була молодшою за государя на 29 літ, своєю освітою і вродою різко виділялася із середовища руських жінок. Олена була на диво гарна: струнка, жвава, граційна, з дивовижно-тонкими і правильними рисами обличчя. 47-літній Василь ІІІ так був зачарований дівчиною, що став робити кроки для того, аби розлучитися з першою жінкою Соломонією».

Великий князь згідно з церковним уставом не мав права брати другий шлюб. Але він заслав бездітну дружину до монастиря і пішов під вінець з «бусурманкою». Це під її впливом він став переймати деякі європейські звичаї і навіть поголив бороду.

Року 1530 в княжому сімействі народився хлопчик. Потім ще один. Але великий князь недовго радувався – застудився на ловах, трохи похворів і помер. Як тоді казали, преставився.

Як вважає історик Пушкарьова, «За п'ять років свого регентства Глинська встигла зробити стільки, скільки не кожний чоловік-правитель зміг би зробити за десятиліття».

А ще Олена провела грошову реформу і ввела в обіг нову монету – копійку.

Але... Всім не догодиш. Брат Василя III підняв заколот. І хоч його схопили і запроторили в підземелля, та пізно. Деякі князі й бояри встигли зробити своє. У 1538 році княгиня Ольга – їй було лише 30 років – несподівано померла. І померла в страшних муках і конвульсіях. Ходила яса, що її отруїли...

Через 400 років по її загибелі був відкритий родовий некрополь московської великокняжої сім'ї у Вознесенському соборі Кремля. Судово-медичні експерти навіть змогли відновити лице великої княгині – вона справді виявилася, як літописці писали, «на диво гарна», з тонкими, витонченими і правильними рисами обличчя.

Тоді ж хімічний аналіз допоміг встановити причину загибелі Олени Василівни: велику княгиню отруїли солями ртуті...

Роксолана (Анастасія Гаврилівна Лісівська) була дружиною турецького султана Сулеймана Пишного. В Туреччині

– Хурем-султан, «султанша, яка посміхається». Сорок років правила Османською імперією – фантастика! На таке тільки вони здатні, українки – ставши рабинею, потім стати султаншею і вознестися на османський Олімп!

Загляньмо до XVI–XX століття. Галшка Гулевичівна, Раїна Могиляка, Марія Заньковецька, Ольга Кобилянська, Леся Українка, Соломія Крушельницька... Ба, ба, Голда Меїр, прем'єр-міністр Ізраїлю, народилася і виросла в Україні, українка хоч і не етнічна, але за походженням.

У селі Гавронці – Диканька, Полтавщина, – народилася Марія Башкирцева, яка постійно жила у Франції. Її картини і досі ваблять до себе і хвилюють. У Парижі було видано її «Щоденник» (1000 сторінок!), що розійшовся по всій Європі великим накладом.

Колись у Люксембурзькій галереї в Парижі стояла алегорична скульптура «Безсмертя»: молодий геній помирає біля ніг янгола смерті, в руці він тримає розгорнутий сувій з переліком незвичайних художників, які передчасно зійшли в могилу. Серед них і ймення Марії Башкирцевої, родом із Полтавщини.

У самій Полтаві наприкінці позаминулого століття народилася Віра Шевченко, в заміжжі – Холодна, легендарна актриса німого кіно...

Наталія Ужвій, Оксана Петрусенко, Катерина Білокур, Марія Приймаченко, Олена Теліга... Сюди можна додати ще з десятків імен (як на чие переконання), зокрема актрис чи

спортсменок. Аж до Лариси Латиніної, єдиної у світі володарки 18 олімпійських медалей (9 золотих, 5 срібних, 4 бронзових), вона – восьмикратна чемпіонка світу, багаторазова чемпіонка Європи і СРСР.

Чи до Яни Клочкової, п'ятикратної чемпіонки світу з плавання, красуні...

До речі, про красунь. Можна багато наводити висловлювань іноземців, які відвідали Україну, і вони в один голос скажуть: українки – одні з найвродливіших жінок світу. (Хоч мене тут можуть звинуватити в... націоналізмі, але все одно ризикну вигукнути: так! Саме так!)

«Краса... порятує світ» – сказав у своєму романі Федір Достоєвський устами блаженного героя. І додав: «Це – страшна сила!»

І це справді так, і слова «Краса – страшна сила!» можна назвати сакральними.

Українські красуні починають (ці рядки пишуться у 2010 році) завойовувати світ. Своєю вродою незвичайною і чарівною. (Ні-ні, націоналізмом тут з боку автора і не пахне, бо це справді так!)

Лідер серед українських красунь по везучості та винахідливості в подальшому житті – Олександра Ніколаєнко. Ставши «Міс Україна – 2001», представляла країну на всесвітньому конкурсі краси, де познайомилась (куй залізо, поки гаряче, краса не вічна, як і молодість, вона швидко минає) з мільйонером і... І вийшла за нього заміж – браво! Тепер

Олександра все робить, аби привабити увагу сильних світу цього до України в цілому.

Марися Горобець завоювала корону Miss Model of the Planet, який відбувся у 2006 році в Афінах.

Діана Ходаковська у 23 роки завоювала титул і корону першої віце-королеви світу на міжнародному конкурсі краси «Королева світу – 2008».

Ось і цього року, коли пишуться ці рядки, відбувся національний конкурс «Міс Україна – 2010», за його корону боролися 26 конкурсанток з різних міст України. Титул «Міс Україна – 2010» разом з короною дістався одеській красуні, студентці Катерині Захарченко. Браво, пані Катерино!

Воістину, краса порятує світ!

Як і воістину правий блаженний герой Достоевського: «Краса – страшна сила!»

Побільше б нам цієї «страшної сили». Крім краси, знаю ще одну «страшну силу», яка рятує світ – це сміх. Так, так, панове добродії, краса і сміх вже точно порятовують світ! Дай нам Боже дожити до цього.

Але ж були (і є! Є!) в Україні наші диво-жінки. З неймовірною, часом просто фанатично-фантастичною затятістю і такою ж силою духу, що навіть чоловікам не завжди... під силу.

Жінки обділені долею, але які, наперекір всьому, щомиті і щодня перемагають себе і обставини і творять воістину подвиг!

Згадаю хоча б свою молодшу сучасницю Віру Фешук з Тернопільщини. Нічим, здавалося б, не знамениту. Не видатна співачка, не модна поетеса, не діячка, хоч і вразила всю Україну, не володарка рекордів...

А ось по силі духу, їй притаманного, рівних цій дівчинці, здається, немає.

Народилася Віра без рук. У світі гомо сапієнсів вона, здається, права на життя не мала. Та і як жити безрукій? Але вона жила – наперекір всьому! – і живе. Що збирається робити і завтра-позавтра. Теж наперекір лихові-біді.

Все, що інші роблять руками, Віра – не маючи рук, по самі плечі їх не маючи! – робить... ногами.

Вправно, швидко, з вогником і, як здається збоку, легко і просто. Бере пальцями правої ноги трубку мобільного телефону і підносить її до вуха, весело розмовляє-щебече з однокласниками, відповідає на дзвінки, змінює диски в музичному центрі (ногами, ногами!), перемикає кнопки телевізійного пульта...

Ця дивовижна дівчина все робить... ногами. Те, що можна робити лише руками. Наприклад, чистить картоплю, варить їсти, прибирає в хаті, пере (ногами, ногами!) прасує і виконує безліч інших домашніх робіт...

Закінчила – на відмінно – середню школу, навчившись писати ногами – почерк у неї чіткий, гарно-каліграфічний!

Охоче допомагає рідним і друзям. Дівчатам ще й не просто радить, яку косметику вибрати, а й наносить їм на личка

– не маючи рук.

І нарешті Віра навчилася... вишивати.

Ногами!

То – диво з див. Пальцями однієї ноги тримає полотно, у пальцях другої ноги – голка з ниткою і...

З-під її... Ні, не рук, а ніг виходять хіба ж такі витвори!

Працює легко, елегантно і швидко. Наприклад, два рушники своїй сестрі на весілля вишила всього лише за два тижні! Ногами, ясна річ!

Все село потім дивувалося тим диво-рушникам, на яких піють червоні півні в обрамленні яскравих квіток і традиційно-народних орнаментів. Вишиває рушники, салфетки, подушки, картини... І все на високому мистецькому рівні – оригінально і дивовижно. (Здається, що навіть чути, як співають на її рушниках полум'яні півні!)

Замовлення на вишивку безрукої дівчини надходять не лише з України, а й з Німеччини, Америки.

Вона бадьора і завжди в доброму, оптимістичному настрої.

Від її доброти добрішають інші, від її веселого настрою веселіше стає оточенню. Це ж яку треба мати силу духу! Вірить Віра (недарма ж і ймення у неї таке: Віра!), що все у неї в житті буде чудово і вона буде щасливою – наперекір всьому!

Подивуймося: яких жінок має Україна!

У цій когорті знаменитих жінок Руси-України Ярославна

стоїть якось ніби осібно. Вона – одна-єдина. Ніби є і ніби її й немає (власне, не було) у реальному житті. Красива легенда, і в той же час якась ніби аж неприкаяна. Справді-бо: не була при верховній владі (хоч і княгиня).

Не була вона й святою. З усіх українок за всю історію Русь-України такої честі удостоїлась лише «прамати всіх царів руських» княгиня київська Ольга. Вона одна-єдина в Русь-Україні була прирівняна церквою до лику святих і канонізована як рівноапостольна (себто рівна першим дванадцяти апостолам Христа). Хоча за життя була далеко не безгрішною, а такі риси її, як мстивість, жорстокість та підступність, не були властиві святим людям. Але саме вона, будучи при верховній владі, збудувала державне і культурне життя Київської Русі. Серед дрімучого язичництва саме Ольга проголосила віру в Єдиного Бога, Господа пануючих і Царя царюючих і за це й була проголошена святою. Нестор називав її зорею, яка передує сходу сонця над Руською землею.

М.М. Карамзін зазначав, що Ольга «оволоділа кормилом держави і мудрим управлінням довела, що слабка жінка може іноді рівнятися з великими мужами».

Не була Ярославна і видатною поетесою, прем'єром, актрисою, співачкою, художницею. Не займалася громадською чи політичною діяльністю (за винятком одного випадку, коли вона організувала оборону Путивля, як місто взяли в облогу половці), а тому не стала видатним діячем. Чи не тому автори видання типу «100 видатних українців» не уводять

її до свого почесного списку наших славетних співвітчизниць. Чи не тому вона й осібна. І в той же час вона відоміша в історії за деяких відомих і найвідоміших діячок нашої Батьківщини. Вона нічого не створювала. (Ще раз: не керувала державою, не співала вражаюче, тим більше, соловейком, не малювала, не виступала на кону, то за віщо ж її, мовляв, уводити до ста видатних українців?)

Не була вона й великою коханкою (даруйте, але є, виявляється, і такий почесний титул), а тому не потрапила й до видання «100 великих коханок» – ей така книга. Багато, виявляється, жінок прославилися і в Історію потрапили лише тому (інших досягнень у багатьох з них і на позір не було), що свого часу стали великими коханками. Простіше, розгульними жінками.

«Міфічна Олена Прекрасна і божественна Нефертіті, розпусна Марго і мудра Астазія, неповторна Діана де Пуатьє і велична Клеопатра, Семіраміда Півночі і секс-символ XX ст. Мерилін Монро... Ці жінки так не схожі одна на одну, але разом з тим їх об'єднує велике почуття – любов. Вони кохали до безуму, до самозабуття, щедро і великодушно, не роздумуючи, здійснювали відчайдушні вчинки, кидали виклик суспільству з його святенницькою мораллю. Дякуючи мистецтву любові їх пізнав світ, вони здіймалися на вершини влади» – «100 великих коханок».

Вона, Ярославна, просто жінка князя, мати його дітей, вірна дружина... Хоч і була героїнею.

Ні, ні, не всенародною, а всього лише поетичного твору. Але якого! Як на чий скептицизм, всього лише невеликого поетичного твору, поеми, у якій їй до всього ж присвячено лише 20 рядків! І ті двадцять рядків прославили її на віки вічні, і стала вона символом не лише поетичної Русі, а й ширше – України. (Та й Росія на неї претендує, як на свою героїню). То хіба цього мало, аби зайняти своє законне місце в когорті ста видатних наших співвітчизників? Ні, не мало! На відміну від інших відомих співвітчизників наших, вона не просто реальна – хоч і не потрапила чомусь навіть до енциклопедій (хоча б до УРЕ), – а наче створена уявою автора «Слова». Хоча насправді вона була в реальності – земна і в той же час і неземна. Тут вона ближче стоїть, наприклад, до Бондарівни, героїні української народної історичної пісні «У містечку Богуславку...», що стала ще й героїнею драми І. Карпенка-Карого «Бондарівна» та балету М. Вериківського «Пан Каньовський». Чи до легендарної героїні українських народних дум Марусі Богуславки – теж героїня художніх творів, наприклад, роману у віршах Миколи Тютюнника.

Чи – ще ближче – до Марії Гордіївни Чурай (Марина, Чураївна), легендарної української народної співачки і піснярки XVII ст. За певних обставин Ярославна могла б нею стати. Хоча... Як на мене, вона й стала. Своїм співом-плачем стала попередницею Чураївни. А втім, автор розуміє, яке це невдячне заняття – гадати, хто ким міг би стати, якби... Добре, що ми їх маємо: Ярославну, Бондарівну, Богуславку, Чу-

раївну... Та й коли б вона стала такою, то сьогодні не мали б ми її, Ярославни. А вона стала нею лише тому, що народилася у свій час, у своїй епосі, саме на Русі, адже її без Русі не уявити. Як Русь не уявити без неї. Ось чому вона така ж видатна, як і інші видатні, які входять до когорти ста найвидатніших наших співвітчизників.

Як і сотні й тисячі жінок-козачок вже пізніших часів, що, на жаль, у пані Історії лишилися безіменними. (Козацтво виникло в XV–XVI ст., Запорозька Січ – у першій половині XVI століття).

Це ж бо про них – і про їхніх посестер з інших віків, – співається у відомій пісні:

*Не одні хани,
У полон мене брали,
Били-вбивали,
На чужину гнали,
Били-вбивали,
На чужину гнали.
А я не скорилася,
Із сльози відродилася.
Українкою я народилася...*

Віками вони були берегинями козацьких сімей і родів, ростили синів на заміну батькам, аби козацькому роду та й не було ніколи переводу. І в цьому заслуга козацьких жі-

нок і матерів неоціненна. Вони виховували в характері синів гуманізм і милосердя, готовність завжди допомагати слабосильним, безпомічним і беззахисним. Дітей виховували на козацькому фольклорі, співали їм пісні про козаків-лицарів, виховуючи їх безстрашними воїнами, захисниками рідного краю – на радість собі й на користь громаді, в душі вищого обов'язку перед Батьківщиною та її свободою.

Вони й самі складали пісні, а коли приходили сумні вісті про загибель у січі лютій їхніх коханих, рідних і близьких, голосили-тужили в селах і містах, і плачі-співи їхні були вершиною народної обрядової творчості.

А живих вони вірно чекали-виглядали з походів – і на фортечних валах, і на сільських околицях, звідки простілялися дороги до Дикого Поля. Вони, жінки-козачки, матері і сестри козаків, були Ярославнами. Тільки вже новітніх часів. А тому Ярославнами, що вона була предтечею в них. Попередницею в народних плачах-голосіннях, у вірності й любові була вона – Ярослава на путівльських валах...

Особливо масово «феномен Ярославни» – скажемо так – проявляється в години тяжких випробувань. Під час останньої – дай Боже, щоб вона була останньою! – війни 1941–1945 років майже всі наші жінки вірними Ярославнами у селах і містах чекали-виглядали з фронтів своїх коханих, молили-благали сили небесні повернути їх додому живими. (Замінивши при цьому в тилу чоловіків). І багатьох із них уберегли плачі-тужіння їхніх Ярославн.

Вклонімося ж доземно перед їхньою пам'яттю (більшості з них вже немає в цьому світі), завдяки їхній любові, вірності й молитвам, їхнім щоденним плачам-тужінням, чоловіки поверталися додому.

Народившись, поема пролежала незатребуваною цілих п'ять століть, коли про неї ніхто нічого не знав і не чув. І лише в кінці XVIII ст. єдиний список «Слова» – хіба не чудо! – був випадково знайдений в монастирській бібліотеці. Виданий у 1800 році – з дня першої публікації минає 120 років, – оригінал загинув в огні московської пожежі під час нашествия Наполеона. Але й тут доля врятувала поему, і вона вдруге відродилась, як Фенікс із попелу.

Не багато, не мало, а вже дев'яте століття пішло звідтоді, як було створене «Слово о полку Ігоревім». По-різному сприймали і нині сприймають його знамениту героїню Ярославну. Одні – як просто вдалий жіночий образ поеми, інші – як реальну історичну особу. Але для більшості Ярославна все ж – літературний персонаж. Буцімто вона й не жила ніколи у світі людей, не любила, не народжувала дітей, а всього лише була створена уявою і талантом творця «Слова».

А все тому, що «майже нічого ми не знаємо про реальну Ярославну. Жона сердешного новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, який потерпів вражаючу поразку від половців у 1185 році і потрапив до них у полон, дочка могут-

нього галицького⁴ князя Ярослава Володимировича (літописець називає його князем мудрим, шанованим в різних землях і славним своїми полками). Віку її ми не знаємо...»

«Віку її ми не знаємо...»

Ще й нині так пишуть, хоч нині її впізнає весь світ всього лише по двох рядках поеми:

*І квилить-плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу...⁵*

І все одно: «Віку ми її не знаємо...»

Ми, здається, знаємо про неї вже все і в той же час і справді ми про неї мовби нічого й не відаємо. Була така Ярославна, княгиня галицька, жона новгород-сіверського князя Ігоря, «того», героя «Слова о полку Ігоревім», але – «віку ми

⁴ Галицьке князівство – давньоруське феодальне князівство, яке в X – XII ст. існувало на території Галицької землі (північно-східні схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Прута й Сирету). Наприкінці X ст. за Володимира Святославича Галицька земля увійшла до Київської Русі. Головними містами були Галич, Перемишль, Звенигород і Тереховля. В кінці XI – на початку XII ст. Галицьке князівство відокремилось від Києва. Спочатку воно було роздроблене на кілька князівств, але князь Володимирко 1144 року об'єднав їх в одне князівство зі столицею у Галичі. Найбільшої могутності воно досягло за правління Ярослава Осмомисла. У 1199 році володимиро-волинський князь Роман Мстиславич об'єднав його з Володимиро-Волинським князівством в єдине Галицько-Волинське князівство.

⁵ Тут і далі використані переклади і переспіви, що належать Т. Шевченку, М. Рильському, О. Коваленку, В. Васьківу.

її не знаємо»...

Так пише один з авторів (Б. Путилов, «Древняя Русь в лицах», Санкт-Петербург, «Азбука», 2000) про жону Ігоря Святославича.

Офіційно мовби не знаємо. Але ж літа Ярославни не так і складно вирахувати – з різницею плюс-мінус 2–3 роки.

Відомо, що її батько, галицький князь Ярослав Володимирович, одружився у 1150 році у віці приблизно двадцяти років на дочці Юрія Долгорукого Ользі.

У 1150 році.

Отже, Ярославна аж ніяк не могла народитися раніше цього року, а десь після 1150-го. Заміж вона вийшла (власне, її віддали, як це й було прийнято в князів) одразу ж після 1167 року, себто у віці 16–17 років.

На час нещасливого походу Ігоря Святославича в Половеччину і коли вона тужила у Путивлі на валу, їй мало б бути приблизно 32–34 роки.

Стільки ж – 34 роки, – було тоді й Ігореві – він народився у 1151 році. Вони були приблизно однолітками.

У неї було двоє життів (не рахуючи безсмертя, що прийде по її кончині). І обидва минули під різними іменами.

У батька вона була Єфросинією – це її ім'я від народження, і в заміжжі вона теж була Єфросинією. Хоча в князівстві мужа її більше називали – з пошанівком – по-батькові: Ярославна. Під цим батьковим ім'ям, що стало наче її особистим, вона була знана в Новгород-Сіверську, а згодом в Путивлі,

під ним вона znana і в «Слові», під ним вона навечно увійшла в Історію. І сьогодні тільки історики та спеціалісти по Давній Русі знають, що насправді вона – Єфросинія.

Мила галицька княгинька, щебетливе, веселе й співоче дівчатко, що його домашні ласкаво звали Фросею-Фросиночкою, Фросинонькою – вона заслуговувала на це. Своїм веселим, привітним характером, рівним ставленням до всіх, – у тім числі й до челяді.

Або й просто її звали – Прісенькою.

І Ярославною вона стала не тому, що буцімто ім'я Єфросинія (Фрося, Прісечка) надто простецьке, непрестижне, ні і ні. Це ім'я по-своєму гарне (та й не ім'я – не забуваймо, – красить людину, а навпаки), а тому...

Тому що заслужила. Щоб звали її, жінку, лише по-батькові. На знак великої поваги до неї та шани, пам'ятаючи про її заслуги перед Руссю. А називати жінку лише по-батькові, минувши її особисте ім'я, – це й була найвища шана і нагорода, що її рідко хто удостоюється...

Що тоді, що тепер.

А втім, Доля – чи хто там ще? – не завжди буває милостивою до жінок. Принаймні до деяких. І тоді одні з них стають Оленами Прекрасними, інші ж – Оленами-зміючками.

Перша за грецькими міфами і сказаннями була найпрекрасніша з усіх суцїх на той час жінок, богиня. Це їй, яка так вабила до себе представників гіршої половини роду людського, присвячували – і присвячують, – свої нетлінні

твори живописці, поети, музиканти...

Що ж до Оленки-зміючки, то вона потрапила в українську казку про Телесика, з якого намагалася приготувати смаженю, але сама опинилася в печі.

Справді-бо, у Долі, мабуть, є свої улюбленці. Адже чим пояснити, що одна Єва стала прародителькою роду людського, а друга – всього лише коханкою біснуватого фюрера, най земля за ним западеться! Одній Софії захоплений нею чоловік створив диво-парк, що носить її ім'я – «Софіївка», Умань, – інша ж Софія, не дурна і вельми зваблива, як на перший позір, спеціалізувалася на крадіжці чемоданів, за що й отримала прізвисько «Сонька – Золота Ручка» і закінчила свої дні на сахалінській каторзі...

Ох, Доле, Доле, і чому ти буваєш не до всіх представниць прекрасної половини роду людського прихильною?...

...Це не тільки Ігореві під час його втечі з ханського полону Бог указував путь. Пригадуєте:

*Грає море опівночі.
Дощі з туманами ідуть:
В Руську землю
До отчого
Столу золотого
Бог Ігорю вказує путь...*

Бог і їй, Єфросинії з далекого Галича, вказав путь до Сіверської землі, на пограниччя з немирними ворожими сте-

пами, де вона й мала звершити те, ще їй було визначено і Господом, і Долею, і самим Провидінням... Стати на віки Ярославною. Просто Ярославною...

*А навколо тебе Ярославія —
Давньоруська сторона...*

Тоді вона ще була давньоруською...

Хоча ті, хто тоді жив, так не вважали, як не вважали і мову свою давньоруською, як ми її з висот сьогодення титулуємо — для них вона була сучасною.

Як і їхня сторона.

Колись у поселеннях східних слов'ян почесні місця займали язичницькі святилища. Де-небудь на горбі чи на іншому якому узвишші, звідки відкривалася далина, на березі річки, під навісом чи й просто неба влаштовувалися капища — жертovníки.

Споруджували їх із кам'яних плит, круглі чи овальні, але неодмінно звернені на схід. Навстріч першим промінням сонця.

У капищах завжди підтримували священний вогонь, і його полиски грали на мовчазних, часто набурмосених ідолах, що оточували капище, язичницьких дерев'яних богах.

Іноді капище влаштовували і в тіні священних дерев, чи й у гаях та дібровах — побіля могутніх дубів і старих дуплистих дерев.

Там повсюди лежало священне каміння.

Там були требища, на яких здійснювали треби. Вони пробуджували в людей священні почуття, там молилися хором, звертаючись до богів з проханнями, яким ніколи не було кінця-краю, чи із словами вдячності.

Треби були гамірними, здебільшого переростаючи в масові обрядові празники. Тодішні християни називали їх «кумирськими святами», «бісівськими грищами», «веселощами сатанинськими». На всі околиці ревіли труби, дзвеніли бубни і гуслі, чулося «гудіння» (гра на гудках) і співи бродячих скоморохів, відбувалися всезагальні «стрибання» і «плясання»...

Там приносили жертви з різного приводу (не помажеш – не поїдеш), але всі вони присвячувалися, звичайно ж, богам. І боги брали – так були певні, – ті «хабарі».

Після треб залишалися купи обгорілих кісток і черепів тварин, уламки культового посуду, що їх нині знаходять археологи, розкопуючи давні святилища язичників-слов'ян (Траплялися і людські жертвоприношення – що було, те було, із пісні, як кажуть, слова не викинеш).

Молоде на той час християнство намагалося стерти з лиця землі символи «поганської віри» – святилища, капища, кумирів та ідолів, дерев'яних богів. Князь Володимир перед тим, як хрестити киян, «разрушил храмы и идольские со лжеименными богами», «требища всюду раскрал и посек и идолов сокрушил».

На місці язичницьких капищ повсюди виростали храми і церкви. (Всього дише через 30 років після Володимира у Києві вже було більше чотирьохсот великих і малих церков – нова віра входила назавжди).

З християнством на неписьменну Русь прийшла освіта, з'явилися книги, а в школах вже навчали дітей грамоти.

Але навіть хрещену Русь не так просто було змусити забути язичницьке минуле. І хоч «скверные мольбища идольские» вже неможливо було відновити (що кануло в минуле, те там і залишилося назавжди), але то там, то там ще впродовж віків, особливо в глухих куточках Русі, дажьбожі онуки, як називали язичників-русичів, все ще поклонялися своїм прадідівським богам, лісові і камінню, рікам і болотам, джерелам і горам, сонцю і зорям... Волхви та інші жерці ховалися в лісовій глухомані – їх було вже мало, але вони ще деде були і з дрімучих хащів, де вони доглядали капища з дерев'яними богами, ні-ні та й підбурювали одноплемінників не коритися новому богові, не визнавати його, а боротися за відновлення старої віри і старих богів. І все то було всує. Русь уже вся була хрещена, і нова віра ставала своєю вірою, а про старих богів – Дажь-бога, Перуна, Велеса, Сварога, Хорса, Ярила, Стрибога, Мокош, Рода і Берегинь вже почали забувати...

Такою була вона – Ярославія, тоді – давньоруська сторона, коли жила у ній Єфросинія Галицька-Осмомисл, звана в народі просто Ярославною...

Частина перша

«Медовий» поїзд Галич – Новгород-Сіверський

*Кувала зозуля, кувала,
Що вона вербоньці сказала?
Сказала вербиці розвисься -
Пора тому хлопцеві жениться.
А ще моя дівчина молода.
Бо ще вона на гулянці не була,
Бо ще вона віночка не мала.
Нехай ця вербонька буяє,
Нехай моя дівка гуляє!
Да русою косою має.
А по Петру на весілля скликає.
Як моя дівчина підросте,
То ви їй радоньки не дасте,
Да за мене молоденького віддасте.*

З українських пісень

I

Чи я в батька не кохана була?

**Єфросинія, галицька
князівна, дочка Ярослава**

...Ще в Галичі (як тепер уточнюють: давньоруському), стольному граді однойменного князівства, що біля далеких од Києва Карпат, не збиралися й готувати весільний поїзд, що його буде названо «медовим» і якому випаде подолати чи не пів Русі – від гір Карпатських до дрімучих Сіверських лісів на берегах Сейму (а це вже близько до неспокійного порубіжжя з немирними степами Половеччини); ще, власне, й самих медів, запахущих і хмільних, не розливали у великі глиняні глечики, звані дзбанами, щоби потім вивершити ними хуру для весільного поїзду... (А ще ж треба було виготовити медову ситу, заправити запареними шишками хмелю та дати їй постояти в теплі кілька днів чи й тижнів, потім перецідити, охолодити і тільки тоді можна розливати по дзбанах і споживати. У ті часи жодна учта, жодне свято чи обряд не обходився без меду-медухи – тільки у піст церква трохи обмежувала споживання цього напою, але повністю заборонити його бодай і на кілька днів не могла).

Отож ще навіть про саме весілля галицької княгині, яку ласкаво звали княгинькою, з молодим новгород-сіверським

князем і мови не йшло, ще карпатські бджоли тільки збирали на полонинах меди, ще з далекої Сіверщини, про яку в Карпатах теж ніхто не чув, ще й не лаштувалися в дорогу свати – під виглядом, звичайно, ловців-полювальників за куницею, а насправді за красною дівцею...

Але вже йшов 1167 рік.

В Галицькому князівстві, на столі якого сидів знаний на Русі князь Ярослав Володимирович з дещо загадковим прізвиськом Осмомисл, крутий і владний, адже без його згоди жодна волосина на головах підданих не могла впасти, але, вочевидь, на небесах їхній шлюб було схвалено. Ба, навіть укладено – як відомо, справжні шлюби спершу укладаються на небесах, а лише потім і на землі... Отже, боги вже все вирішили, і все вже належало історії, тож мало ось-ось здійснитися і в нашому світі, а тому відмінити шлюб, укладений на небесах, на землі вже ніхто не міг... Ще молода безтурботно й безжурно доспівувала своє безтурботне й безжурне дівоцтво, нічого не відаючи про якогось там князя Ігоря з якоїсь там Сіверщини; ще в Галичі, у княжій родині Осмомислів, і дарів не готували сватам та родичам молодого, не кажучи вже про посаг молодії, що ледь чи й уміститься на кількох возах, ще...

Але тут все й лучилося...

...Єфросинія тоді заблукала. І де? У... білому світі. Не в темних хащах, не в пустці дрімучій, не в пустелі несходимій

– у білому світі.

«Дивно, – подумала дівчина. – Хіба можна заблукати у світі білому? Світ Божий такий прекрасний, великий і безмежний. У ньому всім вистачить місця. І мені теж, княгиньці маленькій. Князівства мені, як батькові, не треба. І княжого столу в Києві. Аби був поруч коханий, а я щоб йому була коханою... То чому ж маю в світі білому блукати? Дивно... Агов, люди добрі, де ви? Відгукніться, озовіться! Це ж я, Єфросинька, Фросенька, люба дочка у свого батенька...»

Аж раптом навстріч – голова. Їй стало лячно. Закрижаніло ество, відібрало мову, руки-ноги. Голова була великою, з довгою білою бородою і гострими, проникливими очима. І більше в Голови нічого не було. Тільки збоку рука. Вона виткнулася з рукава, кістлява кисть, з жовтими, теж кістлявими пальцями, що тримали тризубець.

Єфросинія мимовільно зажмурилась і знову широко розкрила очі. І тільки тоді збагнула: та ж це волхв! Навстріч їй вийшов волхв. Власне, з'явилася його голова і десниця, що тримала посох з тризубцем. Решта тіла зникала в густому тумані, що був як мливо.

– Чого тобі треба, Голово? – зойкнула дівчина. – Я не кликала тебе. Йди собі геть, бо мені чомусь... страшно.

У відповідь Голова запитала:

– Ти Єфросинія, галицька князівна, дочка Ярослава?

– Так, – одказала вона не дивуючись, що він її знає, – волхви все знають. – Я – Єфросинія, галицька князівна і дочка

Ярослава Осмомисла. А ти ж хто?

Голова замість відповіді звеліла:

– Готуйся! Твій час настав. Ми прийшли за тобою, князівно.

І поряд тієї Голови з'явилися ще дві такі ж. З туману виринули. Як із білого млива. І кожна тримала в руці палицю.

– Готуйся, готуйся, – підтвердили їй вони. – Твій час уже настав: маєш збиратися в далеку дорогу – до того життя, до якого ти й покликана...

А вранці в Галич приїхали свати.

З'явившись в княжому теремі, низько вклонилися князеві галицькому.

– Ми – з Новгорода, який Сіверський. Тому й князь наш прозивається новгород-сіверським...

Де той... Новгород, який ще й сіверський? Чи не на краю світу, бува? В якій глухомані-тмутаракані?

Свати були від якогось князя на ймення Ігор...

– Який... Ігор? – кліпала, і сині її очі були повні подиву.

Відповіли:

– Той, котрий сіверський...

І тієї ж миті вона... проснулась. З ляку, що ті волхви за нею приїхали. Від якогось Ігоря новгород-сіверського, що в якійсь там... у якійсь Тмутаракані. Сказавши при цьому:

– Готуйся! Твій час настав!

А вона, проснувшись, обрадувалась, було. Що то всього

лише сон. І ні в який Новгород-Сіверський вона їхати не буде. До якогось там Ігоря...

А вранці – після того сну, – в Галич і справді прибули свати. Три білобороді діди з посохами. В одного, певно, старшого, посох з тризубцем. І прибули, як їй перед тим і снилося, з якогось Новгород-Сіверського, від якогось тамтешнього князя на ймення Ігор.

І діди й справді, як їй і снилося, були схожі на вже призабутих на Русі волхвів.

Тих давніх часів, коли Русь ще Слов'янією звалася, і все, що з нею було, вже тоді сприймалося як передання, як легенди чи міфи, романтичні й незвичайні...

Батько їй часто й охоче розповідав, як Слов'янія, прабатьківщина їхня, у білому світі з'явилася. У нього був – в скрині з тисового дерева зберігався – давнєзний сувій з пергаменту, він врочисто розкривав його і врочисто казав:

– Се, доню, літопис. Зветься він – «Повість минулих літ». Про те, звідки пішла Руська земля, хто в ній найперший почав княжити, з чого Руська земля стала быть.

О-о, як в його устах загадково й хвилююче звучало: з чого Руська земля стала быть!..

– Осьо написано: склав чорноризець Феодосієвого монастиря Печерського. Це в мене один із списків літопису – річ безцінна для всіх нас, русичів.

Обережно далі розгортав пожовклий і ледь вже чи не півзотлілий сувій.

– Осьо, бачиш, написано: літописець Руський з Богом починаємо. Отче, благослови... Почнемо й ми. Отче, благослови нас.

І батько починав.

Єфросинія завмирала в передчутті дива-дивного, казки-сказання. І казка починала текти з батькових уст:

«Через багато літ сіли слов'яни на Дунаї, де тепер земля угорська і болгарська, від тих слов'ян і розлилися, як весняні води, слов'яни по землі і стали називатися іменами тих місць, на яких вони селилися...»

В Єфросинії й оченята сяяли, як вона слухала батькову оповідь із того прадавнього, вже старезного пергаментного сувою, що звався «Повість минулих літ». Справді-бо – «розлилися, як весняні води, слов'яни по землі...»

– Тату, таточку, це ж така ліпота! – захоплено вигукувала.

– Ти ж моя слов'яночка, – ласкаво казав їй батько-князь і так же ласкаво, але поетично і якимось загадково, а тому хвилююче розповідав їй про тих слов'ян, що звалися полянами й сіли по Дніпру, про древлян, які в лісах жили, дреговичів між Прип'яттю і Двіною, про полочан, кривичів з верхів'я Волги, про радимичів, в'ятичів, хорватів, уличів, дулібів з Бугу, про слов'ян, які замешкали біля озера Ільмень, збудували місто Новгород, про сіверян на Десні, Сеймі, Сулі...

– Так розселився слов'янський народ і від його імені й грамота стала називатися слов'янською, – читав далі врочисто батько. – І була їх велика сила, слов'янських племен...

– І ми – слов'яни? – вкотре захоплено питала дочка.

– Слов'яни, слов'яни, – поважно відповідав батько-князь і осіняв себе хресним знаменням. – Слов'яни-русичі, дякуючи Господу, ми. І маємо свою Русь, яку треба берегти від ворогів і лиха різного, бо це – отчизна наша, іншої не маємо... Мусимо берегти її, як чоловік береже зіниці очей своїх. Бо інакше – сліпота. Без отчизни – сліпота... А вже в літо 852-е, – читав далі батько, – коли в греків почав царювати Михайло, стала наша земля прозиватися Руссю.

– І ми – русичі?

– Авжеж, доню, русичі. Славний наш рід і народ, тож маємо і ми бути славними слов'янами.

– І – русичами! – вигукувала Єфросинія.

– І – русичами, – погоджувався батько. – Бо ми ж як русичі – єдині у світі Божому.

І по хвилі додавав:

– Всі народи гейби хороші, але ми, слов'яни-русичі, найкращі.

– Хай буде так, отче!

– Воно так і є, дочко, і буде так вівік віків! Амінь! Але, – додавав, – якщо ми не будемо забувати, що ми – русичі!

Тоді, здається, як ніколи, вони – батько й дочка, – були близькими. Не тільки по крові, а й по духу.

Вчив Прісеньку свою тямковиту кирилиці.

– Осьо, донечко, буковки.

– Оці гачечки-закарлючки?

– Оці гачечки-закарлючки. Дивись, це аз, це буки, віди... А це глаголь, добро... зело, земля, іже...

За батьком старанно повторювала буковки (завмираючи від радощів, що вона їх уже знає) і донька, Прісенька його любя:

– Людїє, мисліте, наш, он... рчи, слово... ферт... омега, ци, черв, ша, йор, ерн, ер, ять... – і вже й геть полегшено і весело: – Ю, Я, Є... А ще тату, юс, ксі, псі, фіта, іжиця...

– Правильно, доню, іжиця в азбуці всьому вінець.

Розказував:

– Це брати Кирило і Мефодій, просвітителі, проповідники православ'я. Вони відкривали при церквах школи. Кирило упорядкував слов'янську азбуку... Брати й створили наше словенське письмо – шануймо їх. Ті, хто створюють букви – святі люди. Їм треба як богам ставити кумири. Вони достойні поклоніння. Як і кожна буковка, ними створена.

Це – істина. Істиною є і в наші дні.

Є в кого нам і повчитися. Вірменська мова – давньописьменна мова. Вдячні вірмени (самоназва їхня – хай, загалом їх близько 5 мільйонів) поставили пам'ятник Месропу Маштоцу, який у роках 405–406 створив вірменський алфавіт. Він сидить, а позад нього стела із ним створеним алфавітом – кожна буква вилита із золота і прикрашена брильєнтами...

Олександр Македонський завойовував світ. Сам загинув при тому завоюванні, нічим його батьківщина з того завоювання не збагатилася, ба, навіть сама втратила незалежність,

ставши областю чужої держави, а ось Месроп Маштоц, створюючи мову, навічно завоював серця своїх єдиновірців і назавжди увійшов до когорти тих землян, які допомогли нам стати людьми... Хоча всього лише створив буковки...

Вона таки тоді злякалась, що то не сон, а батько-князь легенько посміхався.

– Дурне дівчисько, маєш радуватись, що й до тебе свати прибули – не засидишся у дівках.

А їй здавалось, що все те сниться. І вона ніяк не може проснутися. Діди наяву і справді були схожі на волхвів – кудесників і чарівників. Вибранці богів, посередники між небом і людьми, виконавці волі Божої... А ще волхви були охоронцями старої віри і віщунами. Вони жили усамітнено, споживали дари і жертви, що приносили богам. Тільки вони мали право відпускати довгу бороду, сидіти під час жертвоприношень і вільно заходити до святилищ, порядкувати в капищах. Як на Русі за князя Володимира Великого було прийнято нову віру, волхвів переслідували княжі люди, заганяли їх в глухі ліси, у хащі дрімучі – як таких, що молилися язичницьким богам, вістоювали стару віру та обряди і не визнавали нової віри, християнської. А з нею і нового заморського бога.

То звідки вони в Галичі з'явилися? З лісових хащів вибралися? І чого прибули до Галича, аж під Карпати? Щоб її посватати за свого князя? Але хіба їхній князь не міг деінде

ближче знайти собі княгиню? Княгинь нині, як і князів, на Русі вистачає. А вони зі своєї Тмутаракані прибули до неї, в Галич під Карпати. Ще й застерегли: твій час настав. Готуйся!

Який час? До чого вона має готуватися, як її застерігає той старший сват з тризубцем на посоху?

– Молися, – сказали їй. – Духам предків, сонцю, вітру і Словутицю, котрий ще Дніпро... Сватаємо тебе, князівно галицька, за нашого князя Ігоря. Відтепер твоя доля буде пов'язана з ним. Як буде йому, так і тобі буде. Як наші батьки і діди казали: або зі щитом, або на щиті...

Батько їй підморгнув:

– Подавай, дівко, рушники, покіль тебе добрі люди сватають.

І вона, підкоряючись наче своєму-сполошеному серденьку, що пташкою билосся в клітці грудей, подала рушники, якими й пов'язали сватів, схожих на волхвів з лісових хащів, котрі прибули до Галича з бозна якої Тмутаракані...

А як пов'язали старостів, відчула: її час і справді настав. Як пташку в клітці, так її в князівській кареті повезуть з Галича до далекого Новгород-Сіверського, де живуть якісь сіверяни – боже, чи ж хоч русичі вони? – до якогось князя Ігоря, котрий раптом уподобив її і якого вона і знати не знає, але який віднині стане її долею до скону літ. І ніхто вже не порятує, бо час її і справді вже настав, і нічого не вдієш – така її доля. А свою долю, кажуть, і на коні не обскачеш. Що

тобі найменовано, те й буде. Бо така доля-доленька. А хто її наперед знає?

Але вона свою долю і наперед знала. На Катерини,⁶ коли відзначають свято дівочої долі. Напередодні Катерини парубки постяться, щоби Бог послав їм добру жінку. А дівчата того дня ворожать і закликають свою долю: прийди, покажись, якою ти будеш і чого мені од тебе чекати?...

Ранком до схід сонця дівчата йшли в садок, зрізували гілочку вишні. В хаті ту гілочку ставили у пляшку з водою і чекали свята Меланки. Якщо до Меланки вишня розів'ється, зацвіте – добрий знак, що й доля дівоча теж буде розквітлою. Засохне гілочка без цвіту – кепсько. Доведеться восени на Покрову благати: «Свята мати, Покрівонько, покрий мені голівоньку».

Увечері на свято Катерини дівчата сходились у чийійсь хаті й варили спільну вечерю – кашу. Опівночі перед півнями (перед тим, як почнуть співати перші півні) дівчата беруть горня з кашею, обгортають його новим рушником і йдуть до воріт «кликати долю». По черзі вилазять на ворота, тримаючи в руках горня з кашею, і тричі гукають:

– Доле, доле, йди до мене вечеряти!

Як ніхто не озветься на запрошення, тихо буде навколо, це значить, що «доля оглухла». Журяться дівчата, ганять долю: «Щоб ти зозулі не чула, блуднице моя!».

А коли ще й з неба зірка впаде – погана доля. Лихо буде.

⁶ День великомучениці Катерини, 7 грудня.

І Єфросинія на Катерини ходила з дівчатами закликати долю. Хоч дівчата були простого роду, а вона князівна, але на це не звертали уваги. Тримаючи обгорнене рушником горня з кашею, Єфросинія трусилася. А що як доля не озветься? Чи вітер пронесеться, собака десь заскімлить, або вийде погана жінка, нечепура закудлана, та ще й з хвостом. Тричі Єфросинія на воротах погукала свою долю:

– Доле-доленько моя – де ти? Відгукнися-озовися, це я тебе кличу, Єфросинія, сестронька твоя.

Проказала так, на воротах стоячи, завмерла – сторожко і сполошено. А у відповідь – ані згуку, ані бодай якого шерхоту.

– Доле-доленько моя – де ти? Відгукнися-озовися, це я тебе кличу, Єфросинія, сестронька твоя.

Ще тихіше стало у світі вечоровому. О, ненько рідненька, невже її доля заблукала? Невже вона сиротинка?

Зібравшись з духом, втретє, стоячи на воротах і дивлячись вдалину, де спалахували вечірні зірничі, вже чи не з відчаєм крикнула:

– Доле-доленько моя – де ти? Відгукнися-озовися, це я тебе кличу, Єфросинія, сестронька твоя.

І раптом у відповідь півень як заспіває, як заспіває!.. Ще й крилами десь залопотів. А дівчатка Єфросинії в один голос:

– Твоя доля, князівно, озвалася. Буде вона в тебе співоча й крилата. Полетиш ти скоро від свого князя-батечка і матері княгині.

– Куди... полечу? – розгубилася Єфросинія.

– А то вже твоїй долі знати, куди. А тіко не будеш ти довго в батька-неньки. Бо доля твоя крилата, ніхто її політ не зупинить.

Це було в грудні, на свято Катерини, а по весні, як Ярило зелом землю завітчав, і приїхали до Галича з якогось Новгород-Сіверського свати, схожі на волхвів старої віри...

У галицького князя Ярослава Осмомисла було п'ятеро дітей: два сини – Володимир від законної жони його батька, княгині Ольги Юріївни, та Олег – від коханки, нещасної Настаски, що так рано і так жахливо трагічно завершить своє молоде життя, і три дочки.

Найстарша залилася невідомою на ім'я (була віддана за князя Мстислава Ростиславича). В іменно-особовому покажчику до Літопису Руського названо 27 Мстиславів – все руські князі. Ім'я Мстислав було популярним княжим ім'ям на Русі. Старша дочка Ярослава Осмомисла була віддана за Мстислава – у хрещенні Федір, – Ростиславича Хороброго, помер 1180 року, був князем новгородським, білгородським, вишгородським – князь куди пошлють? – смоленським, знову новгородським, великим князем київським – дуже недовго, – знову білгородським, втретє новгородським.

Найменша Вишеслава була жоною Одона, сина великого князя польського Мешка III Старого, а середня, Єфросинія, або Фросенька, улюблениця батька, юне-юне дівча, ставши

жоною Ігоря Святославича Новгород-Сіверського, на віки прославилась як Ярославна зі «Слова о полку Ігоревім».

А заміж вона йшла як Єфросинія.

Єфросинія Ярославна Осмомисл, як звали-прозивали її батька, княгиня Галицька. Вона була, як і мати її – проста й відкрита. Навіть ще простіша і ще відкритіша за княгиню Ольгу. Тож мати іноді казала: ти, мовляв, не нашого, не княжого роду. Ти наче з простого роду, з отих, що люблять співати, веселитися і ніколи не сумують – що б там не було. Бо ж – простолюд.

Єфросинія й справді завше собі щось наспівувала. Такою, мабуть, вдалася. Жила, як наче б із піснею на устах і народилася. Не в князів, а в простій родині, бо нічого в неї гордовитого і на позір не було. Щира й відкрита, без потайної думки – вона всім подобалась. Особливо своїм голоском і своїми піснями. З ранніх дівочих літ, звідтоді, як ще піддівком безтурботним була, вже знала багацько пісень – від няньок своїх, простолюдинок навчилася. А голосок у неї – то, казали, від небес.

А часом, як хотілося співати (а співати їй завжди хотілося, хоч у radoшах, хоч у печалях-зажурі, тоді ще більше тягло до співів), а потрібної пісні під випадок не траплялося, сама щось там придумувала. Казали, гарно в неї виходило – просто ліпота! Пісняркою, сказано ж, вона була від небес. Іноді наспівувала про те, що бачила, що її схилювало чи прива-

било... Ласкаво сяяло сонечко – співала про сонечко, повівав вітерець – про вітерець, гримів молодий грім-громенко в Карпатах – співала про нього, молодого грома-громенка, наставала весна – співала про весну, надходило красне літечко – про красне літечко... Жита половіли – про жита співала, пташки щебетали – і про їхній щебет співала, наче сама пташкою-серпокрилкою була... І ловко в неї виходило, бо сама була, наче пісня українська. Почувши її голосок, люди казали:

– Княгиня наша вже соловейком співає...

А ще вона знала багато прикмет, що межі людьми ходять, замовлянь. Наче від руських ведунів чи волхвів

їх набралася. Казала, що замовляннями вона й хвороби лікувала, настрій людям гарний дарувала. Лихо від хрещених та молитовних відводила. Буцімто її замовляння, так вірили, мають чаклунську силу. Від замовлянь її, ще казали, і рани швидше гояться, і серце добрішим стає. А ще кров уміла замовляти, аби та зупинилася і з рани більше не текла. Замовить добре слово – і людині вже добре. І Єфросиніці від того теж добре.

Над усе любила сонечко. Навіть холодне, зимове («Бідненьке, – казала, – ти таке змерзле, ходи до мене, я тебе погрію...»). Особливо любила весняне сонечко. А літнє – так над усе. Великою сонцелюбкою була. Часто зверталася до сонечка із замовлянням:

– Добрий день тобі, сонечко яснее! Бо святе ти, ясне і пре-

красне, чисте, величне й поважне, ти освіщаєш гори і долини, і високії могили – освіти мене, рабу Божу Єфросинію, перед усім миром – добротою, красою, любощами й милощами: щоб не було ні любішої, ні милішої од раби Божої народженної, молитвяної Єфросинії. Як ти ясне, величне, прекрасне, щоб і я така ясна була, велична й прекрасна перед усім миром християнським. На віки віків – амінь!

Про місяченько часто любила співати: «Ой не світи, місяченьку, Не світи нікому, Тільки світи миленькому, як іде додому!»

Батько якось почув цю її пісню, розсердився:

– Про якого ти... миленького виспівуєш?!. Гляди, як назнала – покараю, хоч ти й дочка мені. Миленького я сам тобі знайду і сам виберу.

А Єфросинія, трохи посумувавши од батькової погрози знайти їй милого, по хвилі вже й співала собі:

*Світи йому ранесенько
Та й розганяй хмари,
А як же він іншу має.
То зайди за хмари!..*

Батько таки виконає свою погрозу – знайде їй миленького...

Чим Ігоря Сіверського привабила донька Ярослава Осмомисла з далекого Галицького князівства, що він чи не через всю Русь послав до неї сватів?

Вочевидь, коли б це діялось в часи Івана Франка, Ігор Святославич відповів би словами його пісні... Власне, проспівав би Каменяреву «Ой ти, дівчино, з горіха зерня». Зокрема рядки: «Чом твої очі сяють тим чаром, Що то запалює серце пожегом...» Запитуючи, сам би дивувався, бо відповіді на це запитання ні тоді, ні тепер – немає.

І думаючи про Єфросинію з Галича, або й розказуючи про неї, Ігор Святославич неодмінно б підкріплював свою розповідь Франковою піснею, що створена наче про неї, про Єфросинію Галицьку:

*Ой тії очі, темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не схоче!
І чом твій усміх – для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?
Ой ти дівчино, ясная зоре,
Ти мої радощі, ти ж моє горе!*

Але в ті часи пісні Каменяра «Ой ти, дівчино, з горіха зерня» не було, хоч дівчина така – з горіха зерня, що декому здавалася колючішою терня, про яку казали, що вона чиясь горе і чиясь ясная зоря – була. (Такі дівчата у всі епохи були, є і у всі майбутні віки будуть). Єфросинія – зіронька ясная...

Але хоч як би нас не тягло до лірики, аби передати, як був закоханий сіверський князь у галицьку княгиню, та все ж мусимо вдатися до прози: до одруження вони не зустрічалися. Єфросинія Галицька-Осмомисл і він, Ігор Святославич,

Сіверський князь.

Як вона про нього нічого не чула, так і він про неї...

Ні, він про неї чув. Власне, від карпатських гостей-купців якось почув. Коли ті приїздили до Новгород-Сіверського зі своїми товарами. А почувши – що вона княгиня, як та зоря ясна, – зненацька вирішив: моя! Дівчина, як зоря ясна!

Коли сватів до Галича виряджав, гарненько їм наказував: – В Осмомисла, кажуть, не дочка, а зоря ясна. Хочу, щоб вона мені світила і нікому більше. Все зробіть, свати мої, – я вас щедро винагороджу, – аби князь Ярослав віддав мені свою дочку, зорю ясну.

До всього ж, він багнув давно породичатися з галицьким князем. Впливовий князь. Знатний. Силу і вагу має. Ще й полки залізні. Всі князі Русі його начеб аж побоюються. Принаймні прагнуть з ним дружити. Кажуть, коли б він забаг захопити київський стіл – захопив би. Але йому і в Галичі гарно, на Київ походом не йде. От з ним і захотів породичатися Ігор. Річ у тім, що ближні князі – чернігівські, переяславські, київські, – таких дочок, як Єфросинія Осмомислова, не мали, та й не дуже багли родичатися з якимось там удільним князем із якоїсь там дрімучої Сіверщини. Який, до всього ж, вважався – не без підстав – ненадійним. Бо водив дружбу з половецькими ханами, а найперше, казали, із старшим ханом Кончаком.

Самому ж Ігореві потрібна була підтримка впливового князя. Та ще такого, як Ярослав Осмомисл. Він на Київ хоч

і не зазіхає, але як захоче – стольний град Русі може захопити, сказано ж бо, залізні полки має. І воєвод умілих та вірних. Та й чутки, що в нього донька на виданні – Ігор тоді саме наполегливо підшукував собі княгиню – як зоря ясная, привернули його увагу. Тож і вирішив за одним рипом двох зайців убити: і з могутнім Осмомислом породичатися (мати такого тестя – не зайве, бо на княжінні все може лучитися), і зіроньку ясную собі взяти.

Породичатися з князем сіверським був не проти і сам Ярослав Осмомисл – все ж таки він з роду Ольговичів, а це щось та важить. В майбутньому таке родичання може бути корисним – мало що може трапитись на княжінні!

І доля Єфросинії, яку в княжому домі всі лагідно та ласкаво звали Фросенькою та Прісечкою, була вирішена.

А щодо Франкової пісні, що з'явиться через століття після описуваних тут подій, то в ній і справді все так, як було і в часи Ігоря Святославича – ба, ще й раніше. Тут Іван Якович як у воду подивився, – і в наші дні так. І в майбутті теж так буде, і завжди про дівчат радісно-захоплено, щемко-ніжно співатимуть:

Ой ти, дівчино, ясная зоре!

Ти мої радощі, ти ж моє горе!

Шлюб – родинний союз (це за тлумачним словником), співжиття чоловіка з жінкою за взаємною згодою. Але життя

є життям і в нього свої – хай і неписані – закони та звичаї. Тому трапляється, що шлюб – співжиття чоловіка й жінки – не завжди укладається за взаємною згодою. Адже є шлюб фіктивний, морганатичний (офіційно невизнаний шлюб особи царського походження з особою нижчого походження, який не давав дітям прав престолонаслідування), меркантильний. Тобто корисливий, шлюб заради вигоди й збагачення.

А є ще шлюб з політичних мотивів.

Їй випав останній.

І на нього її згоди ніхто не питав. Батько в першу чергу. Нікому вона не шлюбувала вірність, а любов прийде до неї вже в шлюбі.

Її просто поставили до відома: виходиш, мовляв, за такого-то. Так... треба. І вся тут мова.

Єфросинія була дочкою того Галицького князя Ярослава Володимировича, якого на віки прославить «Слово»:

*Гей, Галицький Осмомисле,
Княже Ярославе! Ти високо угорі
Сидиш на своєму
Злотокованім столі,
Гори Угорські підпериш;*

*Ти залізними полками
Путь королеві заступив
Й Дунаю брами зачинив,
Метаяючи, княже,*

*Через хмари тягарами,
Суди рядиши по Дунаю;*

*Крізь грози твої,
Всіма сторонами
Течуть по землі;
Одчиняєш ти Києву
Кованії брами;*

*Ти стріляєш із отчого
Золотого столу
Десь за землями султани.
Кончака ти поганого,
Ти отого кощія*

*Стріляй, княже-пане,
За Руськую землю,
За Ігоря хороброго
Сина Святослава,
Та за його рани!*

Недарма ж Ярослав Володимирович отримав у народі почесне прізвисько Осмомисл. Як визнання його немеркнучого розуму.

Казали (іноді навіть пошепки, з деяким аж острахом, і Єфросинія тому вірила): князь Ярослав справді знає аж вісім смислів! Що воно таке — знати вісім смислів, вона не відала, але коли дивилася на батька, то таки відчувала деякий

острах. Тож для дочки рідний батько був як таїна-потайна – вісім-бо смислів знає! Єфросинія його аж трохи боялася. Для батька, мабуть, вже й тайн-загадок більше не існує, коли він знає стільки якихось незбагнених смислів! Мати – хоч і княгиня із знаного роду, – все ж була простою, ясною і зрозумілою, а ось батько-князь – загадка із загадок. У Галицькому князівстві він був не такий, як усі, гейби не такий! Бо знав аж вісім смислів і проти нього, казали, навіть знахурі-кудесники безсилі. Ба й мудрі змії його безсилі перехитрити. Які саме вісім смислів відав князь, того ніхто не знав, але галичани загадково казали: нам і мудреців не треба, і волхвів-ведунів, адже наш князь знає вісім смислів – тож маємо покладатися на Ярослава!

А вісім смислів – це як вісім тайн, що їх нікому не дано розгадати. Своїм батьком Єфросинія таки пишалася. Адже тільки в неї був такий батько – мудрий, як руський волхв-кудесник. А як князь – добре знаний чи не у всіх землях. За його правління значно розширилось Галицьке князівство – до нього було приєднано землі в пониззі Дунаю, він збудував багато укріплених градів. В літописах писали, що саме Володимир Ярославич «зтворив Дунаю ворота». Його й у Києві поважали, а великі князі остерігалися, щоб він був не пішов на них походом за київський стіл – військо він мав дуже. Полки залізні. Куди пошле їх – звідусіль йому перемогу привезуть. Та й воєводи у нього – всім воєводам воєводи! Поведуть залізні княжі полки галицькі – начувайтесь, ворі-

женьки лихі!

Вороги його остерігалися, навіть дружити з ним намагалися. Та й свої князя боялися. І за його мудрість, за те, що знає стільки смислів. Не інакше, як чаклун. Характерник.

Батька вона любила більше, як матір. Можливо, за його загадковість, за ту славу мудреця, що супроводжувала отця. Княгиня Ольга, мати її, була відкрита й зрозуміла, і нічого загадкового чи таємничого в ній не було. Просто жінка – хоч і княгиня, хоч із знатного роду, княжого. До батька їй було далеко. Це вона й сама розуміла, мужа свого остерігалась і намагалась не перечити йому, іноді дочці скаржилась:

– Ми з тобою хоч і княгині, але я у мужа, а ти у батька – безправні. Запер він нас у Галичі, як рабинь своїх. Ми в нього наче простолюдинки у своїх чоловіків. Що нам накажуть, те й мусимо чинити. Слова свого не маємо висловити. Тільки так, як він думає. Як він хоче. Бо хто ми для нього? Простолюдинки, та й годі, а він... Він має осьм смислів. Відчуває моє серце: лихо мені буде з таким мужем, а тобі з таким батьком.

Єфросинія тоді з матір'ю не погоджувалась, і від того матінка зело дратувалася. Що дочка не за нею, а за «тим... який знає осьм смислів»!

Неньку свою Єфросинія зрозуміє пізніше. Як отець загуляє напропале зі своєю любаскою. І заради любаски зруйнує свою сім'ю. Хоча... Може, він так полюбив Настаску – як звали коханку, – хто скаже? Береться ж звідкілясь у світі лю-

бов, от і до батька вона прийшла така... Така, що й світ білий йому без Настаски немилим став. А може, в цьому й полягає щастя, га?

Князь Ярослав взагалі був передбачливим, уміло вертівся в княжих чварах і ніколи й нічим себе не заплямував – якщо не рахувати його любовних походеньок, до яких він був зело охочим. До жінок, до вин...

Тут він вже дав собі волю-воленьку – як молодий лошак, який нарешті вирвався із загону на буйні луки. На всі умовності махнув рукою – стрибати в гречку – так стрибати. Щоб аж гуло й лящало! Кохатися – так кохатися, бо раз на світі живеш. На тім потойбіччі він не буде, і жінок, щедрих на кохання, теж. І це він, князь, який «високо сидів на злотованім столі». Бідній княгині Ользі й поскаржитись не було кому. Правда, галицькі бояри їй мовби співчували, і це єдине, що тоді стримувало Ярослава Володимировича хутчій запроторити свою законну в монастир, а до княжого терему привести любаску. Але ж і дорого їм обом – немолодому вже князеві й молодій його коханці – доведеться розплачуватися за свої, може, й щирі почуття, що вихлюпували з їхніх душ через край, дуже дорого. Але це буде потім, а поки що князь Ярослав і його любаска Анастасія раювали чи не на сьомому небі.

«Він був народжений для того, щоб панувати над багатьма тисячами людей. Син могутнього творця Галицького князів-

ства Володимирка Володаревича й дочки угорського короля Коломана (її ім'я так і залишилося невідомим історикам) Ярослав був зовсім іншим, ніж його пихатий, жорстокий і підступний батько. Недарма й літописці, й незнаний співець «Слова о полку Ігоревім» удостоїли його однозначно високої оцінки: мудрий, добрий, освічений, чесний, поважав церкву й умів примусити сусідів і суперників на Русі поважати себе й свою землю», – М. Ф. Котляр.

«Феномен Ярослава Галицького досі лишається нерозгаданим, – пише П.П. Толочко. – Як ніхто із давньоруських князів другої половини XII ст., він удостоївся однозначно високої оцінки сучасників. Прочитавши палке звернення автора «Слова о полку Ігоревім» до Ярослава, можна подумати, що йдеться не про князя однієї із земель, до того ж не найбільшої на Русі, а про великого київського князя часів розквіту його влади й сили... Не князь, а суцільна доброчесність. Він і бідних підтримував, і в злагоді з законом Божим жив. Історики продовжили традицію літописців і також характеризували Ярослава здебільшого позитивно».

Невідомо, коли він народився – очевидно, на початку 30-х років XII ст.

Все своє чвертьвікове князювання в Галичі⁷ Ярослав боротиметься з галицьким боярством, але, як свідчать істори-

⁷ Галич – давньоруське місто, розташовувалося на березі р. Лукви (притока Дністра) на місці сучасного села Крилоса Галицького району Івано-Франківської області. Зруйноване у 1241 році монголо-татарами. Галич – нині місто Івано-Франківської області України на березі р. Дністра.

ки, так і не здолає його. Тамтешнє боярство виростило з місцевої племінної знаті й володіло багатими землями, селами й навіть містами. Воно багло самовладно правити у краї, а князь повинен був мати владу хіба що формальну. Виходить, Ярослав, могутній князь, відігравав одну з перших ролей у Давній Русі, але вдома ніколи не був господарем. (Вдома – це у Галицькому князівстві). З галицькими боярами у могутності і гордині могли тоді зрівнятися хіба що бояри Новгороду Великого. Вони верховодили над Ярославом, свавільно втручалися не лише у державні справи, а й навіть у його приватне життя. І все ж Ярослав правив, і за його князювання Галич досягнув і слави, і величі чи не найбільшої. Він пожвавив традиційні для Галицької Русі стосунки з Візантією, допомагав руським князям військовою силою у їхній боротьбі з половцями. На північному сході Галичина межувала з Волинню, на сході – з Київською землею. Рубіж між ними проходив через верхів'я Горині, Случі і Південного Бугу. Сусідами Галичини на заході були Польща й Угорщина, тож західні рубежі Галицького князівства стали державним кордоном Давньої Русі. Карпатські гори слугували русько-угорським порубіжжям (давньоруські літописці називали їх горами «Угорськими», а угорські – «Руськими»), До складу Галицького князівства входила також і Закарпатська Русь.

Оскільки Галичина була ближче до Західної Європи та Візантії і далека від половецького степу, то в ній бурхливо розвивалися економіка й культура. Зростали міста, що става-

ли осередками ремесла й торгівлі. Найбільшими серед них були Перемишль, Звенигород, Теретовль та Галич. Він мав потужну фортечну оборону на підвищенні між ріками Луквою і Мозолевим Потоком. З півдня столицю оточували дві системи подвійних і потрійних земляних валів та ровів. Місто розросталося уздовж лівого берега Лукви аж до самого Дністра – там була торговельна гавань. А на посаді і в «підгородді» розташовувались ремісницькі майстерні.

А ще на благополуччі Галицького князівства позитивно позначилась відсутність амбітності в Ярослава – щодо свого місця в давньоруському князівському табелі про ранги. Він був байдужим до великокнязівського столу в Києві, а тому галичани не несли тяжкої повинності по спорядженню військ для походів на інші руські землі, а це оберігало Галичину від спустошливих набігів інших руських князів. Це чи не єдиний князь Давньої Русі, який, маючи «залізні полки», не водив їх на сусідні руські князівства і ніколи не брав участі в князівських міжусобицях-чварах. Ось чому його так високо шанували літописці й позитивно відгукуються про нього й нинішні історики.

Віддаючи Єфросинію за новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, Ярослав Осмомисл мав на меті ближче зійтися з князівським родом Ольговичів, представники якого претендували на київський стіл і займали його.

Ольговичі – давньоруська князівська династія нащадків

чернігівського і новгород-сіверського князя Олега Святославича (п. 1115 р.). Вони постійно вели боротьбу за великокнязівську владу проти Мономаховичів, часто використовуючи для цього половців. Великими князями були Всеволод II Ольгович, його син Святослав Всеволодович і онук Всеволод Святославич Чермний.

Найвідомішим з Ольговичів, але це вже пізніше, стане онук Олега Святославича князь Ігор Святославич.

За нього й вирішив – як уже мовилося, з політичних мотивів, – віддати Єфросинію. Попри все, потай він теж претендував на великокнязівський стіл і гадав, що таке родичання йому посприє в цьому. Принаймні надійніше утвердитись серед великих князів.

Все відбулося аж занадто просто. Тому й обидно було до сліз. Отець навіть не запитав її згоди (матір він взагалі усунув від такої події, як заміжжя дочки, наче вона була ні при чім!). Лише сказав, ніби між іншим:

– Ще одне – забув, – щось він перед цим дочці говорив. – Пора тобі вже гніздечко своє облаштовувати, пташечко. Допоки ж тобі в отця соловейком безжурним виспівувати. – Єфросинія не встигла й отямитись від почутого, як він і закінчив, як присуд виніс: – Підеш за Ігоря Святославича!

І рушив з покоїв, вважаючи, що й так уже забагато мовив. – Тату... – кинулась за ним дочка. – Що ти осьо говорив? Яке заміжжя? Я про се ще нічого не знаю, еси.

– Досить того, що я знаю. А твоє діло – маленьке, – він завжди звук рубати з плеча. – Кажу, підеш за Ігоря Святославича. Все унадиться уборзі.

– Який... Ігор Святославич?

– Новгород-сіверський.

– Але це мені нічого не говорить.

– Зате мені немало се говорить. Та й потім... Ти надто багато говориш, дівко на виданні. Як я сказав, так і буде. Твоє діло маленьке. За кого скажуть, за того й підеш. Та й не забувай: ти донька князя, знаного на Русі. А доньки князів завжди виходять за того, хто вигідний князівству. Єфросинія – юне, трохи пустотливе й безтурботне дівча, високе, тоненьке й гарненьке, яке до цього метеликом пурхало в батькових покоях – була до безміру вражена. Хоча й знала, що князі віддають своїх дочок, лише враховуючи вигоду для князівства. Так діяв і батько, а він у неї крутий владар, та все ж...

– Отче, ти навіть не питаєш моєї згоди, еси?

– Нащо? – здивувався князь. – Досить того, що є моя воля. Та й Ігор Святославич згоден тебе взяти і з нами породичатися. Галицьке князівство і Новгород-Сіверське тепер будуть заодно. Та й великі князі схвалять такий мій вибір.

– А я...

– А ти слухайся батькової волі. Кажу, так треба. Щоб ти пішла за Ігоря Святославича.

– Але ж я навіть його не бачила.

– Побачиш на весіллі. Молодий, гарний князь і належить

до знаних Ольговичів. Це найбільше його достоїнство.

– То я маю їхати у якусь там... Тмутаракань?

– Всього лише до удільного Новгород-Сіверського князівства. З часом Ігор стане чернігівським князем, і ти будеш серед руських княгинь не на останньому місці. Кажу, все уладиться.

– Але ж я навіть не знаю, який він?

– Зате я знаю. Підеш, і все тут. Бо така моя воля. І потреби нашого князівства.

На тім розмова й скінчилася. Боже, Боже!.. Єфросинія зі сльозами на очах кинулась до матері.

– Нене...

– Як батько вирішив – так і буде, – відмахнулася княгиня-мати. – Він не лише тебе, а й мене не слухається. Навіть не зважає на нас. У нього на все свої розрахунки і що він насправді має на мислі, того ніхто не відає з простих смертних. А вибранець, Ігор Святославич, я чула, ще й нічого. Підеш у сіверську землю княгинею, бо справді, допоки ж тобі в батька сидіти? Що ти – гірша за інших? Сватають – іди. А там... там видно буде. А хто такий Ігор Святославич, я й сама не відаю. Лише чула, що є такий князь на Русі. Ольгович він, цим батька й привабив. А хто він за їден – заміж за нього вийдеш – дізнаєшся.

Але для людей, аби уникнути зайвих балачок, вирішили все подати «по закону предків», так, як наче б усе відбулося не з волі князя Ярослава і його політичних розрахунків,

а з волі самого претендента на руку Єфросинії – уподобав галицьку князівну сіверський князь Ігор Святославич, руки в неї прохав, що для самого князя Ярослава було негадано – як сніг на голову. Хоча що ж тут такого: у кого дівка на виданні, до того й свати путь-доріженьку топчуть...

Далеких сватів у княжому теремі Галича зустріли з усім пошанівком, як і годиться сватів на Русі зустрічати.

– День добрий, вельможний, у світах знаний князю, – кланялись свати, старці все суворі, бородаті, на волхвів-кудесників схожі.

– День добрий, добрі люди, – князь Ярослав, як і велить звичай, вдавав, що не відає, що це за гості і чого вони до нього завітали. – Просимо сідати у нашому теремі – ми гостям завжди раді. Повідайте нам, хто ж ви такі будете, з яких країв їдете, що й у наш Галич завітали. Може, ви ловці-охотники?

Старший сват, той, у кого посох був із тризубцем, відкашлявся, бороду свою довгу погладив, неквапом почав:

– Ловці ми, князю-господарю, охотники. А йдемо з країв не далеких, але й не близьких – із Сіверщини ми. Біля Дніпра напали на слід куниці, красної дівиці. Князь наш Ігор Святославич велів нам: ідіть, каже, по сліду куниці, красної дівиці. В серце вона йому запала, люба вона йому стала. Ідіть, каже, по сліду, ловці-охотники, куди слід веде, туди й ви йдіть. Будь-що-будь, а знайдіть куницю, красну дівицю, без якої я вже і жити не можу. Звати її Єфросинія, князівна вона... На

руку нам пороша гарна випала, слід видний, він нас вів полями й лісами, з одного князівства в інше, покіль і до вас, у град ваш стольний Галич не привів. Певні ми: куниця, красна дівиця, у вас.

– Галич – великий, – одказує князь Ярослав. – Та й куниця у нас пребагацько, красних дівиць. Куди ж вас привів її слід, га, ловці-охотники? Може, вона деінде?

– До твого терему, вельможний, у світах знаних, князю, слід по пороші нас, ловців-охотників, привів. У твоєму теремі ховається куниця, красна дівиця на ймення Єфросинія. За нею ми й прийшли аж із Сіверської землі. Віддай її за нашого молодого князя Ігоря Святославича.

– То чи торгуватися будемо? – дивується князь.

– Можемо й поторгуватися: у вас товар – у нас купець. Давайте й торгуватися. Скажете, що ви за свою куницю, красну дівицю, хочете. Та й уладимось: у нас береза, у вас дуб, давайте разом гнуть. А поки що – хліб-сіль наш, стіл ваш.

– Хліб у вас приймаємо, гості дорогії, – рече на те князь. – У нас товар, у вас – купець. Чом би й не поторгуватися. Та й береза у нас, а дуб у вас – давайте разом гнуть... Єфросиніє, де ти, кунице, красна дівице, – гукнув дочку. – Ану, виходь на ясні очі наших гостей, ловців-охотників із Сіверської землі. Було б сліду по пороші, кунице, не лишати, а тепер ховатися пізно. Ловці за тобою прийшли аж із Новгород-Сіверського. Винось рушники, та будемо сватів в'язати та до столу їх запрошувати.

У Давній Русі заміжжя означало... смерть дівчини. У її попередньому роду. Але в той же час і нове народження в сім'ї судженого. Звідси бере початок звичай брати прізвище чоловіка, а його батьків величати, як нових батька і матір. З цим пов'язане і вінчальне вбрання нареченої. Можна вважати, що білий колір означає чистоту, скромність і непорочність дівчини. І це буде так. Але трохи... не так. У язичницькій Русі білий колір теж був кольором трауру. Як і в багатьох інших народів він є кольором забуття і в той же час пам'яті. (Другим траурним кольором у весільному вбранні нареченої тоді вважався червоний. В давній весільній пісні русичів дочка звертається до матері з проханням: «Не ший ти мені червоний сарафан»). Отож, біле плаття нареченої або червоний весільний сарафан вважалися «скорботним» одягом дівчини, яка начебто помирала для свого роду – коли виходила заміж. Адже після весілля вона ставала членом іншого роду, вже чоловікового.

У ті давні часи і фата ще не була прозорою, як нині, це була хустка із щільної тканини, якою і закривали обличчя невістки. Його нікому не дозволялося бачити. Навіть за руки молоді трималися через хустку-фату.

Часто під час весілля хустка-фата ставала мокрою від сліз. Наречена плакала не тому, що йшла заміж за нелюба (хоча і таке траплялося, адже її волею і симпатіями ніхто не цікавився), вона оплакувала свій рід, що його кидала, переходя-

чи в інший рід; сльозами давала знати своїм вже втраченим батькам, як вона їх любила...

А вже після заміжжя молода мала заплітати дві коси, а не одну, як до заміжжя, коли вона перебувала у статусі дівчини, і неодмінно накривати голову хусткою, адже у волоссі її знаходиться велика сила.

Весілля вважалося початком нового сімейного життя двох людей, тож про нього заздалегідь починали домовлятися батьки нареченого і нареченої. Вони ж і вибирали пару для свого сина чи дочки. А почуття останніх тут не мали аніякого значення. І це було в нормі, адже так виходили заміж (женилися) батьки молодих, їхні бабусі-дідусі і взагалі всі предки. «Стерпиться, казали, злюбиться», та й по тім. Яка там любов? Все будувалося на становищі сім'ї. Тоді в основному були ті шлюби, які пізніше стали зватися шлюбами з розрахунку. І за такої неволі (для молодих) розрахунок батьків в більшості виявлявся правильним, сім'ї виникали міцні і жили довго й щасливо. Хоча, звичайно ж, були й винятки. Зовсім не поодинокі – життя є життя.

Розмову свати споконвіку на Русі починали здалеку.

– Молодий гусачок шукає собі гусочку. Чи не затаїлась у вашій хаті гусочка? – питали свати, а їм відповідали:

– Є у нас гусочка, та вона ще молоденька.

– Але зараз найкращий квас, – гнули своє свати. – Бо перезріє – закисне. А жених наш он який: що родом, що тілом, що красою, що ділом!

Алегоричний спосіб ведення бесіди починався здалеку – це було необхідно, аби вберегти молодих від втручання нечистої сили і заплутати її. Треба було хвалити жениха, його господарство, сім'ю, а батьки дівчини, якщо вони й раді були сватам, не повинні були одразу ж давати згоду, налягаючи на молодість дочки («Та вона ж ще дівчатко-курчатко, куди їй заміж!...») та небажання залишати батьківську оселю, таку рідну їй і затишну, де вона й справді пташам у гнізді почувалася...

Через все це, всі тонкощі й нюанси весільного обряду, освяченого віковими традиціями на Русі, довелося пройти галицькій князівні Єфросинії Осмомисл. Не минаючи, як скаже через віки Поет, «ані титли, ніже тії коми».

– Не нами заведено, – казали старі знаючі жінки, – не нам його й рушить. Маємо жити за законами тих, хто до нас жив, і свято берегти все, що ними, прабатьками нашими, заведено – для нашого ж блага.

Однак, зважаючи на ситуацію – молода в Галичі, а молодий у Новгород-Сіверську, – були й деякі винятки та заміни. Те, що належало за весільними обрядами робити молодій, її батькам та родичам, робили вдома, у Галичі, хоч жених в той час і перебував за сотні верст на своїй Сіверщині. Але малося на увазі, що він теж у Галичі, незримо присутній, поряд, осьо-сьо... Тож коли виникала потреба його з'яви в тім чи тім обряді, роль жениха грав хто-небудь з молодих бояр –

наче від його імені і за його дорученням. Казали, «заступав» молодого. Та попри все, весільного ритуалу дотримувалися неухильно.

Але Єфросинія, коли з'являвся боярин, «заступник» жєниха, губилася і ніяк не могла збагнути: а за кого ж її віддають? «Потім, потім побачиш свого судженого, – заспокоювали її бабці, ревниві прихильниці, щоб усе «було так, яко й треба». – Ще й надивишся, життя довге».

Старанно готували придане, відбирали для подорожі найкращі вози, мастили дьогтем колеса, щоб не скрипіли в дорозі (бо то означатиме, що вони «скаржаться»), в'язали паки одягу, різного начиння і, звичайно ж, готували від імені молодії та її рідні багаті дарунки молодому. (Він в той же час на своїй Сіверщині готував найкращі дарунки молодій та її рідні). Потім вибирали найкращих коней з княжих табунів, які перед тим на полонинах Карпат нагуляли добру силу. Не скупилися на аргамаків, як зветься порода швидких і витривалих верхових коней зі Сходу.

Остерігалися осоромитись перед женихом та його ріднею, перед родом Ольговичів гоноровитих, як і перед усіма тамтешніми сіверянами, тож старалися і нічого князівні в дорогу не шкодували.

– Глядіть мені, – раз по раз наказував, як гримав, князь Ярослав. – Робіть се діло найліпше. Віддає дочку не хто-небудь, а сам Ярослав Осмомисл і не кому-небудь віддає, а молодому Ольговичу... Вони, крім Новгород-Сіверського,

ще й Чернігівським князівством володіють і на сам Київ руки простягають... Наш товар, а їхній покупець... Щоби не закрутив, бува, носом...

Старалися... І батьки та рідня молодії, і ті, хто грав роль батьків та родаків молодого.

Все, все було тоді в Галичі, як зазвичай у подібних випадках завжди було на Русі. А скільки скринь наготували молодій, скільки добра у них наклали – за вік його Єфросинія не зносить. Скрині навіть повантажили на воза і в супроводі княжих вершників возили їх містом. Показували галичанам добро молодії, запевняючи їх, що саме ці скрині повезуть до молодого.

Оскільки галичани ні-ні та й ображалися, що таке гучне весілля буде не в них, хоч заміж іде їхня князівна, забагли подивитися на молоду – яка вона буде на весіллі в Новгород-Сіверську у врочистому вбранні.

Єфросинію вбрали – як справжню наречену вбирають на «справжнє» весілля – посадили в позолочену парадну карету отця, виділили сотню хвацьких княжих вершників і повезли містом – люду показувати.

А дружки голосисто, задерикувато-весело виводили пісню, що її, вочевидь, самі ж щойно й склали на честь такої події – не морока це для співочого люду, а гарна забавка:

*А в нашої Єфросинії
Очі сині-синії...*

*Губки-губоньки малинові,
Щоки-щічки калинові,
Як смеріченька рівна,
Як мавка чарівна...*

(Фантазія у співаків була безмежна).

*А хода, як у пави,
У дочки Ярослава.
А сама вона – як на морі лебідка.
Добра, добра буде комусь жінка!..*

І тільки в одному гурті закінчували, як у другому одразу ж підхоплювали:

*А в нашої Єфросинії
Од весняного неба
Очі сині-синії.
Очі сині-синії
У нашої Єфросинії.
Ой що тобі, князю, що тобі, князю, ще треба?*

У третьому гурті тієї ж миті підхоплювали:

*Якої трясці,
Якої напасті?
Хутчій молоду забирай,
Під вінець веди.
Буде тобі, князю, рай,*

*А нам хмільнії меди
Та ще й коровай!*

І тільки в третьому гурті закінчували, як у четвертому починали, і все верталось на круги своя:

*А в нашої Єфросинії
Очі сині-синії...
Як волошки ужиті.*

І всі гуртом підхоплювали:

*Любо, любо, князю, будеш з нею жити.
Жити – не тужити,
Князювать на славу
Бери, бери доньку Ярослав!*

Веселилися. Та й княжі люди щедро підносили співакам чималі корячки хмільних медів – тож співали й не вмовкали.

І всі дивувалися – яка ж бо їхня князівна гарна, всім нареченим наречена. Там і там перегороджували кортежу дорогу парубки галицькі і, як велить звичай, вимагали «відкупного». Викупити у них наречену. Боярин, який грав роль молодого, торгувався з ними завзято – такий був звичай. Ляскали по руках, і зрештою парубки, отримавши відкупне, пропускали карету далі – де й там інші парубки повторять точнісінько так само. Чи й ще більший викуп візьмуть. «А чо,

за таку наречену гріх скупитись».

І так тривало чи не цілий день, доки всі галичани не подивилися на молоду князівну, не поцмокали язиками, вигукуючи: «Не молода, а сама ліпота! Ловка князівна дістанеться князеві з Сіверщини».

Єфросинія від тих оглядин так стомилася, що й розплакалася. Галичани були раді, що молода, прощаючись з ними, так «навсправжки» плаче. Казали:

– Файно плаче молода, тож так файно й жити буде із своїм князем.

А тим часом запрошені жінки, пов'язані рушниками – «коровайниці» – готували («бгали») коровай, що мав стати окрасою весільного столу в Галичі (другий коровай на вже спільне весілля молодого з молодою спечуть там, у Новгород-Сіверську). По родичах молодії ходили «звачі», звали до молодії на коровай. На коровай завітав і молодий, що його грав боярин – мовби за нареченою. І її віддали йому, аби він мав її везти до себе на Сіверщину.

А втім, за традицією першою приїздила «мати» жениха (її роль грала бояриня галицька), і їй показували невістку. Мати мала першою дивитися, не жених – такі були звичаї. Жених міг наречену на той час ще й не бачити. А вже потім відбувалася змова чи рукобиття – ним остаточно й завершувалося сватання, коли домовлялися про витрати на весілля, про подарунки з боку жениха, про оглядини його господарства

родичами невістки. А тим часом в домі невістки збиралися родичі, готувалося пригощання. Приїздили родичі жениха і сам жених. Родичі невістки приймали гостей з пошанівком, виходили їм назустріч, кланялись у пояс, саджали гостей на почесні місця у передньому кутку під божницею, а самі сідали біля них. Якийсь час мовчали, дивлячись одне на одного – так вимагали правила пристойності.

І ось наставало збуджене й приємне сум'яття в домі нареченої, котра із своїми подругами, як і велить традиція, готувала придане – шили простирадла, відбирали рушники («утиральники»), салфетки й «завіси», підбирали подарунки женихові та його родичам. У свою чергу родичі невістки теж мали клопотів по зав'язку: обдирали тварин, пекли хліб, смажили-варили яства, готували питво. І наречена щодня зустрічала подружок – так годилося, – причитанням, скаржилась – теж так годилося, – на свою долю, плакала по своїй дівочій волі – за традицією вона мала «голосити» біля порога вітальні й обіймати кожного гостя.

Потім визначався день весілля, оголошувалося придане, що було чи не найважливішим обрядом руського весілля. Воно складалося з постелі, домашнього начиння та прикрас (а часто й рабів), грошей і нерухомості, якщо наречена була із знатного роду.

Починаючи із «змови» (рукобиття) і до весілля – який би не був довгий строк – жених не мав права бачити свою майбутню жону.

А потім подружки нареченої топили лазню (перед цим наречена мала кланятись подругам в ноги і просити їх затопити лазню). І там наречена причитала й голосила, прощаючись із своєю волею, коли їй все їдно розплітали косу, розчісували волосся. Після лазні – Єфросинію це чекатиме в Новгород-Сіверську – рожевощока і схвильована, і рада-радісінька тому, що відбувалося, наречена з розпущеним волоссям сідала в хаті за столом, все ще голосячи по своїй утраченій волі-воленьці. Це називалося: «наречена прощається із своєю красною красою». А красна краса у свою чергу вважалася символом дівочтва і являла собою віночок зі стрічками, надітий на голову молодії. Присутні, слухаючи причитання нареченої, як і велить обряд, плакали (наречена плакала чи не найгучніше), а під час розплітання коси виривалася і не давала її розплітати.

В останній раз волосся дівчини запліталася в одну косу – наступного дня їй уже заплетуть дві коси (символ заміжжя), і надівали молодій жіночий головний убір – очіпок або кіку. Він щільно закривав волосся, викладене або в пучок, або віночком навколо голови. – на Русі жінці вважалося непристойним виходити на вулицю або знаходитись в домі при сторонніх без хустки...

Розплітаючи Єфросинії косу, дружки жалібно (а чомусь виходило ніби аж весело), виводили:

Ой просо, просо,

*Ти ж моя золота руса косо.
Не рік я тебе кохала,
Щосуботоньки змивала,
Щонеділеньки вбирала,
За іден день стеряла...*

Голосисто і чомусь-таки аж радісно дружки виводили:

За ідень день стеряла...

Невмолимо, як приречення, – так їй тоді здавалося, – на-
дходив день, коли треба було вирушати в дорогу – ой, дале-
ку, далеку, чи не на край світу від Галича! Вирушати поїз-
дом весільним, на вози якого вже складали бочечки з медом.
Ось тоді Єфросинія заплакала насправжки, а не за обрядо-
вою традицією. Лячно стало від однієї лише мислі, що тре-
ба покидати отчі хороми, де їй було так надійно і затишно, і
ладнатися бозна-куди і бозна до кого. До якогось Ігоря Свя-
тославича, про якого вона ні сном, ні духом... І в живі очі
його жодного разу не бачила, а має з ним віднині вік вікува-
ти... Своїм ладом називати... О доле, чому ти така неласка-
ва до дівчат?... Ой, людоньки, та що ж це таке... Та за віщо
ж їй таке... Та вона ще й заміж не збиралася йти, як у Галич
сватів принесло...

– Не плач, дитино моя, не журися, – втішала її ненька,
сльози витираючи. – Мене теж молоденькою та дурненькою,
пташам ще неопереним, з батькового гніздечка вихопили, за-

везли в далину під Карпати до князя, якого я до того теж у живі очі не бачила... Анічого... Звиклася й під Карпатами. Бо тепер тутечки моя батьківщині. А твоєю батьківщиною стане Сіверщина. Радій, що тебе посватано. І посватано за князя. Гірше, коли б не посватали. Хай плачуть старі дівки та восени Покрову благають: «Ой, Покровонько, покрий мою головоньку...» А ти ладнайся в дорогу. Радій, що тебе князь посватав. Вже й поїзд весільний, – казала, як вирок виносила, присуд жахливий, – княжі люди приготували...

Поїзд весільний княжі люди таки приготували, а Єфросинія все ще співала:

*Чи я в батька не дитина була,
Чи я в батька не кохана була?
Взяли ж мене, заміж дали
І світ мені зав'язали —*

*Така доля моя!
Гірка доля моя!*

*Чи не було річеньки утопитися?
Чи не було кращого полюбитися?
Були річки – повсихали.
Були кращі – повмирили —*

*Така доля моя!
Гірка доля моя!*

В останню ніч перед поїздкою майже не спала. Її наче щось трусило і тіпало. Душа не могла вгамуватися, Єфросинія, на глупу ніч дивлячись (десь далеко над бескиддям Карпат свіркали блискавиці й ледь чутно гриміли громи), кудись поривалася, щось шукала. Те, що вже неможливо було знайти...

Лише під ранок якось змусила себе прилягти, а прилігши, замовила віщий сон:

– Живу в Києві на горах, кладу хрест у головах, – хрестик під подушку вона й справді на сон віщий поклала, – з ким вінчатися, з ким заручатися, з тим і за руки держатися...

Шепотіла в пільмі спочивальні (а десь над бескиддям далеких Карпат блискавиці свіркали, громи гриміли, аж до Галича відлуння докочувалося), квола свічечка ледь-ледь блимала...

– Понеділок з вівторком, середа з четвергом, п'ятниця з суботою, неділенька-удовиця – який сон мені присниться. Дай мені, Боже, того повидати, з ким маю вік вікувати...

Він і приснився, як на часинку заковизла. Той, до кого її вранці мали везти весільним поїздом, на який вже поскладали бочечки з медом, з ким вона мала вік вікувати...

Ой, приснився ж, як перед нею уродився.

З'явився уві сні молодик, високий, тонкий станом, голубокий князь. На голові в нього шолом позолочений у промінні сонечка сяє, на грудях броня ратника, біля пояса меч висить. Русі вуса й борідка, приязні очі... Стоїть, коня за ву-

здечку тримає і так ласкаво до неї усміхається...

Єфросинія й схопилася. Приклала руки до грудей, серденько чомусь сполошено-радісно пташкою в грудях забилося...

Ой, приснився ж, як перед нею уродився...

Ой, гарний же князь, як намальований – треба хутчій до нього в дорогу ладнатися, аби з ним вік звікувати...

Нянька до спочивальні із свічкою в руках заглянула.

– Княгинько, дитинко, пора.

Єфросинія намагається серце в грудях притримати – ось-ось воно, здається, випурхне з грудей...

– Вже... пора?

– Пора, княгинько, пора. Вже над Карпатами світає, і перед рундуком хоромів княжих весільний поїзд тебе чекає...

Коли в ті далекі часи галичани їхали зі свого Галича чи й взагалі з князівства до стольного Києва (або на Наддніпрянщину), то неодмінно казали:

– Оце їдемо в Україну, – з наголосом на «а».

Казали так: в Україну їдуть, – хоч Галичина й у ті часи була Україною, бо входила до складу Київської Русі.

Але ще й у двадцятому столітті з Галичини їздили «в Україну». Згадаймо хоча б популярну свого часу пісню Р. Купчинського: «Зажурились галичанки» (співається жваво і весело): «Зажурились галичанки та й про тую зміну, Ой виходять наші стрільці десь на Україну: «Хто ж нас поцілує в

уста малинові, В карі оченята, в чорненькії брови?», Галичанки дарма хвилювались-побивались, було й у Галичині – хоч стрільці звідти й поїхали на Україну – кому цілувати їх в «уста малинові».

І коли Єфросинію, середульшу дочку галицького князя Ярослава Осмомисла, видавали заміж за Ігоря Сіверського, вона теж ледь чи не плакала. Не тому, що заміж видавали – вона вже була дівчиною на порі, й пора було обзаводитись власною сім'єю, – а тому, що віддавали так далеко.

– Ой, завезуть мене в Україну, не повернусь я більше в Галичину до свого батенька і до своєї неньки...

І – не повернеться. Бо й справді завезуть далеко. Хоча й там, куди її завезуть, була все та ж Україна, що й у Галичині.

Завезуть її в Сіверську землю Київської Русі, а це ще далі Києва.

Сіверяни – одне із східнослов'янських племен (союз племен). Жили по Десні, Сейму, Сулі – починаючи з I тисячоліття н.е. Займалися орним землеробством, скотарством, рибальством, мисливством та ремеслами. (Це у них дув сіверко – холодний, пронизливий вітер). З VIII – до початку IX століття платили данину хозарам. В кінці IX ст. разом з полянами ввійшли до складу Київської Русі. Від назви цих племен походить назва Сіверського князівства – куди й везли середульшу дочку Ярослава Осмомисла. Або – Новгород-Сіверське, по назві свого головного міста. Удільне князівство Чернігово-Сіверської землі. Виникло у 1096

році, займало територію по р. Снові й середній течії Десни, пізніше й по р. Сейму. (В окремі роки до нього входила територія в'ятичів – дрімучі ліси, заливні луки... В середині XII ст. відокремилось від Чернігівської землі – не обминула і його хвороба міжусобиць. Вело боротьбу проти кочових племен – найяскравіший епізод якої описаний у «Слові о полку Ігоревім». Під орудою того, до кого везли Єфросинію в якості жони – Ігоря Святославича. Але похід той станеться значно і значно пізніше, після того, як вони поберуться. Тоді ж Ігор відзначиться невдалим походом на половців і завдяки цьому назавжди залишиться в історії, та ще завдяки немеркнучому «Слову» про його похід...

Валка возів рухалась з галасом, з гудками-музиками, піснями. На окремому возі їхали голосисті молодиці та дівчатка, найняті тільки для того, аби вони співали в дорозі, звеселяючи поїзд галицької князівни.

Обабіч валки скакали озброєні комонники з черленими щитами й мечами двосічними. На передньому возі, – дещо кращому од інших – поважно сидів тлустий боярин, старший валки у званні тисяцького. За ним на окремому возі другий ватаг – староста-сват. Потім везли посаг молодої, а за ним їхали свати, дружки, світилки, весільні бояри, свайбові, слуги...

В середині валки – розкішна карета з молодою, що її охороняли десятеро ратників-верхівців – по п'ять з кожного бо-

ку.

Як проїздили селами, а вони хоч і рідко, а траплялися на путі, селяни вибігали на дорогу, приваблені гамором, свистом-гуком та піснями.

– Паночки, хто се їде?

Їм гордовито одказували:

– Дочку князя Ярослава заміж веземо.

– Дай, Боже, їй щастя.

Від Галича до Теробовля і далі до Житомира – всі знали, хто такий князь Ярослав Осмомисл, тож не перепитували.

А далі Житомира, до Києва, потім до Вишгорода, Чернігова й до самого Новгород-Сіверського перепитували й уточнювали:

– А хто такий князь Ярослав?

Їм одказували: галицький князь.

– А-а... Звиняйте, що не знаємо. Нині князів на Русі, що горобців... У псяку палицю кинеш – у князя попадеш.

У валці скрипів колесами особливий віз, від якого так духмяно пахтіло. Це був медовий віз. Та хура везла липові бочечки із золотистим духмяним медом.

Усім стрічним – а дорога неблизька і люду на ній траплялося й траплялося, – наливали з бочки корячок меду.

– Пийте за здоров'я молодої, Єфросинії, дочки князя Ярослава і завтрашньої жони князя Ігоря. Щоб молоді щасливо жили.

Запрошені пили-смакували, губи облизували. І дивували-

ся:

– Але ж і смачнющий мед! І які се пчоли вам його нанесли?

– Наші, галицькі.

– Та й у нас пчоли не плохі, але ваш мед – усім медам мед. Щоб життя в молодих було яко мед!

Вважалося (і, звичайно ж, не без підстав): якщо комусь хтось щиро зичить щастя-добра і доброї долі, щастя і добро до того таки прийдуть. (Зичитимеш зло – прийде зло, яке тільки й чекає, щоби його хто покликав і нацькував на ближнього свого). А Єфросинії всю довгу-довгу дорогу од Галича до Новгород-Сіверського ті стрічні, кого пригощали медом, незмінно зичили щастя-добра і вдатної долі. Дружки-подруги Єфросинії щебетали:

– Панночко наша найясніша, княгиненько ти наша золота, тобі вже стільки люд хрещений і молитовний набажав усіх гараздів, що їх тобі вистачить на все твоє подальше життя з Ігорем-князем.

Для цього – щоб люди щиро зичили молодій всього найкращого (коли зичать все найкраще, все злеє тоді втікає, ображене, що його не звуть) – і котилася у весільному поїздові медова хура.

Доки до Києва доїхали, хуру чи не спорожнили – так щедро зустрічних медом пригощали на здоров'я та щастя молодих. Траплялися на путі села – усіх їхніх мешканців пригощали. Тож шлях весільного поїзду від Галича й до Сіверщи-

ни було прозвано медовим.

Вибір «Порадь мене, Зірнице-мати, де мені пари шукати; чи межі боярством, ... чи межі князівством» (Л. Українка) перед Єфросинією не стояв – тільки серед князівства. Але їхала князівна в далеку і незнану їй Сіверщину, як у якусь Тмутаракань, не відаючи, хто ж він, Ігор Святославич – і виглядом, і на позір, і душею?

Для Єфросинії цей шлях з Галича до Новгород-Сіверського через Київ та Чернігів був водночас і тяжким, і радісним. Тяжким, бо дорога й справді далека і трудна, а радісним, тому що це була поїздка не просто в якесь там Сіверське князівство, а поїздка до нового, незнамого життя, що чекало її на тій Сіверщині. За довгу дорогу Єфросинія наче подорослішала на кілька років. Виїхавши з Галича «медовим» поїздом трохи наївним дівчам, вона приїде до Новгород-Сіверського вже зрілою жінкою. Княгинею. Хоча цей титул і мала вдома, але до поїздки ніколи не усвідомлювала, що вона княгиня. А за дороіу збагнула, що ж це таке – бути княгинею. Та й удома вона була княгинькою, як її ласкаво звали домашні. Або ще – князівною. На виданні, звісно. На Сіверщині вона стане нарешті княгинею – не тільки у смислі жони князя, а й у ширшому – княгиня Єфросинія. А не якась там княгинька Фросенька чи Прісечка. А вже потім і на віки й тисячоліття стане зною світові княгинею Єфросинією Ярославною.

І лунатиме, лунатиме вічно:

*В Путивлі граді вранці-рано
Співає, плаче Ярославна,
Як та зозуленька, кує...*

Але це буде потім, потім, через роки й роки її сімейного життя з Ігорем Святославичем, який стане для неї коханим, любим ладо, а тоді...

А тоді, як визирала з віконця своєї розкішної карети, що її пильно всю дорогу стерегли-берегли комонники, бачила неоглядну далину – ріки, озера, гаї, ліси-бори, все край їй незнаний і чомусь, як здавалося, гейби ворожий до неї.

Можливо, тому, що край той, десь на північному сході Київської Русі, на межі з клятою Половеччиною, був їй, галичанці з-під Карпат, незнаним, а відтак і чужим.

А відтак і ворожим. Принаймні так здавалося. А може, воно так і було? Від їхньої Сіверщини до кочівницької Половеччини – рукою подати. Доброму коневі хіба то дорога? Тож щодня доведеться чекати лиха і бути готовим до всього – хіба то життя? Ще, чого доброго, захоплять жовті кочівники Новгород-Сіверський і поженуть тамтешній люд – і її з ним, – у невідьницькі степи біля Дону й Дінця. Боже, боже, куди вона їде?

Та й самі сіверяни – незнані їй і дещо загадкові – викликали в неї тоді легкий страх. Бо це ті сіверяни, про яких у «Повісті минулих літ» (батько їй ще малій читав) писано, що вони «жили в лісі яко і всякий звір, шлюбів не мали – ой,

нене, нене, куди вона їде! – і ставали на ігрища між селами, сходились на ті ігрища, на пісні й танці, і тут умикали, тобто викрадали собі жінок, перед тим змовившись з ними. А коли хто помирав, творили тризну над ним, а тоді вирубували довгу колоду і клали на ту колоду мертв'яка і спалювали. А після того, зібравши кістки, вкладали в малу посудину (вона згодом дізнається – у горщик) і ставили на стовпах при дорозі»...

Вона вже бачила край дороги, якою рухався її весільний поїзд, маленькі хатки на чотирьох ногах-стовпах, схожі на хатку на курячих ніжках баби Яги. Їх називали дивно – домовини-стовпи. В кожній хатці – віконечко. У ті хатки на стовпах-ногах, розказували їй, сіверяни ставили горщик з попелом спаленого покійника. Це й були «домовини на путех», як писатимуть літописці.

Їй лячно було дивитися і моторошно на ті хатки з горщиками, наповненими попелом та недогорілими кістками покійників.

Бррр! Боялася навіть виглянути з віконця карети на ті хатки на курячих ніжках, як ото в баби Яги. Ще й віконця в них. Для чого? Аби покійники могли з них визирати?

Бачила біля них і людей. В троїцьку суботу, розказували, на пальниках (кладовищах) збиралися чоловіки й жінки, родичі померлих. Спершу плакали й голосили – особливо жінки, серед них хіба ж такі є плакальниці! – за померлими, вчиняючи «великі воплі», а потім з'являлися скоморохи з гус-

лями та різним дудками і затівали всякі «бісівські грища». І тоді ті, хто ще мить тому плакав, учиняючи «великі воплі», починали стрибати й танцювати, в долоні ляскати і пісні всілякі співати – часом і сороміцькі...

Ну й дивні ці сіверяни! Як ти не будеш їх боятися, коли вони, поплакавши біля мертвих, таке потім вчиняють, таке... «Сатанинські грища» влаштовують, танцюють і співають. Біля покійників! Щоби їм, мовляв, веселіше жилося у тому світі!

Не повірила б, якби сама не бачила. Проїздили вони мимо тих хаток на чотирьох стовпах з віконечками, у які, мабуть, таки покійники й визирають, а біля них, взявшись за руки, водили веселі хороводи жінки та голосисто виспівували – перед тим добряче поплакавши, – під гуслі та дудки скорохів, веселі пісеньки...

Але чому дивуватися, думала молода. Нема народу без звичаю. Де народ – там і свій звичай. А так – люди, мабуть, усі, як... люди. Хоч і сіверяни. І треба до них звикати і життя їхнє сприймати, як своє. Бо ж не на день вона заміж їде, на все життя, тож доведеться з ними вік вікувати. А найперше з ним, з князем їхнім... Посміхалася, уявляючи, який же насправді її суджений, якого вона так ще й не бачила. Хіба що уві сні.

Ні, ні, та й виринав з туману чи марева той князь Ігор, який приходив у Галичі до неї у сон (іншого Ігоря, реально-го, вона не знала): високий і вабний, тонкий станом юнак у

позолоченому шоломі, в броні на грудях, з мечем на поясі. Однією рукою він тримав свого аргамака за вузду, а другою легенько їй махав... І очі його голубі так ласкаво сяяли, що їй ні-ні та ї хотілося сказати йому:

– Ладо моє...

Від стольного Києва до Новгород-Сіверського світ не близький – 270 кілометрів. Виник град у 989 році на місці поселення сіверян і спершу називався Новим городком. Перша письмова згадка про Новгород-Сіверський міститься в «Повчанні Володимира Мономаха своїм дітям», датованому 1078–1079 роками. А ще раніше, під 988 роком, у «Повісті минулих літ» записано, що інший великий князь Володимир, хреститель Київської Русі, наказав будувати міста «на Десні, на Острі і на Рубежі, на Сулі і на Стугні», щоб поставити заслін набігам кочовиків. Тоді ж на місці сіверського городища, на найвищому і найкрутішому пагорбі придеснянських схилів і звели укріплення, стіни і вежі міста-фортеці, що його спершу й було названо Новим городком. Швидко росло нове місто-фортеця, вже в середині XI ст. там був княжий двір, храми, міцні будинки дружинників і ремісників, торговий посад. Основу Новгород-Сіверського складала ремесла, торгівля, землеробство, скотарство, бортництво, лови.

І був Новгород-Сіверський оборонним форпостом для Києва від половців.

Після Любецького з'їзду князів 1097 року місто стало цен-

тром чималого удільного князівства, родовим гніздом династії Ольговичів – активних учасників княжих міжусобиць. Особливо в період з 1097 по 1115 роки, коли там правив князь Олег Святославич – «Гориславич»,⁸ як він згодом буде справедливо – постійно водив половців на Русь, – названий у «Слові о полку Ігоревім»:

*«Отоді за Олега Гориславича
Сіялись-росли усобиці,
Гинули внуки Дажбогові,
В княжих чварах віку позбавлялися.*

*Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,*

⁸ Олег Святославич (серед. XI ст. – 1.VIII.1115) – давньоруський князь, син великого князя київського Святослава Ярославича. Після смерті батька (1076) дістав м. Володимир-Волинський, але 1077 року його вигнав звідти князь Ізяслав Ярославич. Змушений був втікати до Тмутаракані, ставши князем-ізгоєм. Згодом його захопили в полон – вважалося, що він безрідний і ніким не захищений, волоцюга-бурлака – хозари й передали – продали? – Візантії. До 1083 р. Олег Святославич перебував на засланні на о. Родос. У 1083 – 94 князував у Тмутаракані. Потім в союзі з половцями відібрав у Володимира Мономаха Чернігівське князівство. Але через два роки змушений був віддати його братові Давиду. І знов тинявся неприкаяним та підбурював і намовляв половців «пошарпати добряче» Русь – мстив їй чи що? Але князі йому вибачили численні зради – розуміючи, що він князь-невдаха, повірили його клятві більше не водитися з кочовиками і за рішенням Любецького з'їзду 1097 року він отримав Новгород-Сіверське князівство, де й князував до кінця життя. За розпалювання князівських міжусобиць його названо у «Слові о полку Ігоревім» Гориславичем. Багато горя завдав батьківщині цей невдаха-князь.

*Як ворони крякали-кричали,
За трупи перекір маючи,
Чорні галки одну одну кликали,
На поживу вилітаючи в поле...»*

(Переклад М. Рильського).

Це він, Олег Святославич, на віки став одним з найбільших зрадників загальноруських інтересів. Першим почав наводити ханів на Русь – щоб допомагали йому боротися з іншими руськими князями. Вчинивши, як писали давньоруські літописці, «каїнів гріх». Недобрий приклад іншим подав. Наче він і не руським був, а без-божником-поганином.

Тож їдучи «медовим» поїздом з Галича до Новгород-Сіверського, колишньої вотчини Гориславича, Єфросинія – ще Єфросинія, а не Ярославна, – бідкатиметься старшій дружці своїй:

– Ой, подружко, ой, дружечко моя, швидше б побачити судженого та дізнатися – який він?

– Знамо який, – дивувалася дружка. – Що ж тут і кумекати? Князь він.

– Не з князем мені доведеться жити.

– Інші на твоєму місці тільки й мріють, щоби за князя вискочити, а ти...

– А я непокоюсь. Хочби Ігор не виявився новим Гориславичем. Бо з таким жити – з горем тужити.

– Цур йому пек тому Гориславичу! Хоч він і був дідом Ігоря твого, та... Що було – те за водою сплигло. Тепер на

Сіверщині твій Ігор старший.

– Так уже й... мій?

– А чий же ще?!. Поживеш та й побачиш, який він. Всьому свій час, панночко моя найясніша. А поки їдемо «медовим» поїздом – хай медово у тебе буде на серденьку. Та ще й на вустоньках... Як приїдемо, не забудь свекрусі до землі вклонитися та й сказати: прийміть мене, мамо, я ваша невістка...

І весело, хоч виходило дещо сумно, заспівала (не так, мабуть, до княгині, як сама до себе):

Ой ти, вишенько, ти черешенько!

Ой коли ти зійшла, коли виросла?

Єфросинія, думаючи щось своє, раптом відповіла:

А весною зійшла, літом виросла,

На крутім березу становилася,

На крутім березу становилася...

Далі вони – молода княгинька і її старша дружка, посхилявшись одна до одної, співали в один голос, тільки чомусь журно:

На Дунай ріку похилилася.

На Дунай ріку похилилася,

Молода дівчина зажурилася...

А журитися Єфросинії було од чого, адже назавжди залишала рідний Галич, родину, для якої вона вже померла і мала їхати бозна-куди, у нову сім'ю, аби там заново відродитися, але вже з чоловіковим прізвищем, стати рідною дочкою в чужих батьків, забувши про своїх, Богом їй посланих при народженні.

А може, нових батьків їй посилав Господь?

Ой ти, вишенько, ти черешенько!

Ой коли ти зійшла, коли виросла?

А весною зійшла, літом виросла...

А перед внутрішнім зором Єфросиньки стояв високий і вабний, тонкий станом юнак – той, що в Галичі якось приходив до неї у сон, – стояв у позолоченому шоломі, в броні на грудях, з мечем на поясі. Однією рукою він тримав свого аргамака за вуздечку, а другою легенько їй махав. І очі його голубі так ласкаво сяяли-світилися, що їй ні-ні та й хотілося сказати йому – як заспівати:

– Ладо моє...

Потім він зізнається – вже за сімейного їхнього життя, в одну із щасливих ночей (а всі їхні ночі будуть незмінно щасливими):

– Коли ти їхала до мене на Сіверщину весільним поїздом, часто вчувалося, як хтось лагідно казав мені – наче на вухо нашіптував:

– Ладо моє...

Я аж озирався, але поруч нікого ніколи не було. З вітром принесло, думав я тоді. І в душу мою приходила ліпота.

Та ще відчував, як співали дівчата дзвінкоголосі, чи, може, вітри пісню чиюсь на Сіверщину приносили:

А в нашої Єфросинії

Очі сині-синії...

II

...І збирався він стати змієборцем на Русі – як Кирило Кожум'яка

У ті часи слов'яни успішно просувалися вглиб степів – від Києва і далі, далі на південь, їм до того не знаний, але щедрий на родючі землі й пасовиська, до Азовського і Чорного, що колись звалося Руським, морів. Зрештою, проторили південно-східний торговий путь: від Києва до водорозділу Дніпра і Сіверського Дінця, і ще нижче, аж до верхів'я Кальміусу та до пониззя Дону. Шлях той звався Залозним і проходив територією донецького краю. А Залозний від того, що дорога йшла «за лози», себто за густо зарослі лозою плавні в районі Дніпровської луки. І все складалося добре, колонізатори вже вторували Залозний шлях, збираючись заселяти ті краї й освоювати землі, які мали б давати гарні врожаї, як зненацька з'явилися кочівники.

Кочівники, то й кочівники. Простори великі, можна помиритися, місця і тим, і тим би вистачило. Та і яке, здавалося б, лихо могло бути сусідам від прийшлих племен, бодай і чужомовних, і не схожих на тамтешніх аборигенів. Кочівники (кочовики) – народ, плем'я, що кочує. Часто переїжджає з місця на місце зі своїми житлами, майном...

Кочують, а не живуть, приміром, осідло, то й хай кочують

– як кажуть, що не край, то звичай. Кочівництво пов'язане із частою зміною пасовища, стоянок, тощо. Аж ні. Не так сталося, як слов'янам гадалося.

До половців хто тільки не кочував у Дикому Полі – землях між Дніпром та Доном, від Сіверського Дінця й до Азовського моря, що й звалися тоді Диким Полем. Першими (принаймні відомими з історичних джерел) скрипіли кибитки кіммерійців – прадавнє кочове плем'я в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї (себто нинішня Донецька область), про яке писав ще Гомер.

Потім були скіфи, які витіснили кіммерійців. Це про них пророк Ієремія виголошував в біблійній книзі, як про варварів, про народ, який «здалека, народ сильний, народ давній, народ, мови якого ти не знаєш, і не будеш розуміти, що він говорить. Сагайдак його – як відкритий гріб, всі вони люди хоробрі. І з'їдять вони жнива твої і хліб твій, з'їдять синів твоїх і дочок твоїх, з'їдять овець твоїх і волів твоїх, з'їдять виноград твій і смокви твої, зруйнують мечем укріплені міста твої, на які ти покладаєшся...».

Про скіфів у донецькому краї писав і Геродот, який жив у V ст. до н.е.:

«Земля у них рівна, багата травою і добре зрошується: число річок, що протікають через Скіфію, хіба лише трохи менше за каналів у Єгипті. Четверта ріка Борис-фенес (Дніпро), на нашу думку, найбагатша корисними продуктами не

тільки між скіфськими ріками, але й між усіма взагалі, крім хіба що єгипетського Нілу. Із інших рік Борисфенес найбільш прибутковий: він дає прекрасні й розкішні пастівники для худоби, чудову рибу у великій кількості, вода на смак дуже приємна, чиста... вздовж нього тягнуться чудові орні поля або росте дуже висока трава у тих місцях, де не засівається хліб, біля гирла ріки сама собою збирається сіль у величезних кількостях, в Борис-фенесі водиться велика риба без хребта, що називається антокаями, і йде на соління».

Про скіфів писав і Гіппократ, що не було у них постійних жител, жили вони буквально на колесах – в кибитках, перебираючись з одного гарного випасу на інший зі своїми стадами рогатої худоби, під прикриттям були діти і їхні матері, а воїни, хоч чоловіки, хоч жінки, більше знаходилися у сідлі. Скіфські племена ще називали «мешканцями повозок».

Потім у Дикому Полі були сармати, алани. У V ст. н.е. сюди забрели гунни, такі войовничі, що наганяли жах навіть на Римську імперію, вони й потіснили до Карпат готів.

Були авари, слов'яни-анти, болгари з ханом Кубратом, хозари, араби, мадьяри, печеніги, торки, а вже тоді половці... (Після них у Дикому Полі будуть монголо-татари, ногайці, а вже тоді край цей почнуть обживати – надійно, на віки, – наші далекі предки-слов'яни). Край той був вартий того. Перський історик ал-Джуджані писав: «У всьому світі не може бути землі приємнішої за цю, води солодшої за цю, повітря кращого за це, луків і пастівників більше за ці...»

А потім з'явилися печеніги.

Кочівники виявилися не просто завойовниками, а – грабіжниками, які багнули жити за чужі статки, нажиті аборигенами тяжкою працею. Одним із таких завойовників були печеніги, які в кінці IX століття хлинули з-за Волги і зайняли степи між Доном і Дніпром.

Літописець називає 915 рік, коли «придоша печенеги первое на русскую землю», хоч хозарам, іншим сусідам Русі – і ворогам її теж – вони були знайомі й раніше. У VIII і IX ст. між хозарами й печенігами велася постійна боротьба і перші з великими зусиллями відбивалися від других. А коли печеніги захопили простори між Доном і Дунаєм, всього лише один день путі відділяв їх від кордонів Київської землі.

І вони той шлях постійно долали. Імператор Костянтин – прийшли племена дозволяли й Візантії, – говорив, що печеніги грабують Русь і завдають їй багато зла і збитків. (Інший імператор, Олексій Комнен, був доведений печенігами та турками мало не до відчаю. Благав Захід про допомогу: «Святійша імперія християн грецьких, – скаржився, – дуже притісняється печенігами й турками. Вони грабують її щодня і відбирають її області. Убивства і наруги над християнами, жахи, які при цьому творяться, нелічені і такі страшні для слуху, що, здається, обуриться навіть саме повітря!...»)

Спершу руси старалися з прийшлими кочовиками жити в мирі (відома істина: навіть поганий мир краще хорошої війни), але... Печеніги багли не миру, а поживи за рахунок ру-

сичів. Вони відрізали русів від півдня і особливо від Царгороду, влаштовуючи на дніпровських порогах постійні засідки. Русь опинилася відрізаною від Руського моря.

Про мир годі було й думати. Доводилось боротися – не на життя, а на смерть. За час із 915 по 1036 роки київські князі воювали з печенігами 16 разів – і це не рахуючи дрібніших сутичок, що були постійними. Печеніги нападали й на Київ, здебільшого, коли він з якихось причин опинявся беззахисним. Тоді й наносили несподіваний удар у спину русам! Київські князі змушені були відсунути південні кордони Русі дещо на північ, майже до самого Києва, де по ріках Десні, Остру, Трубежі, Сулі і Стугні Володимир збудував для захисту від печенігів ряд фортець та укріплень, що згодом стали містами. Очевидно, тоді ж почали руси нагортати оборонні вали, що отримали в народі назву Змієві. Вони раніше з'явилися і в Європі, на Придністров'ї, відомі як Троянові вали. Довжина Змієвих валів на Україні – понад 2000 км, у тім числі на Київщині – понад 800 км. Біля кожного валу з напольного боку йшов широкий і глибокий рів. Вали доповнювалися іншими оборонними спорудами, зокрема ескарпами. Довжина деяких валів сягала від десятків до сотень кілометрів, ширина основи – від 8 до 22 метрів, висота в окремих місцях і тепер сягає 9 метрів. Найбільше вивчені Змієві вали на Київщині. Особливо рясно їх між річками – ті в свою чергу були додатковою перепорою для нападників. Залишки валів збереглися вздовж багатьох річок та в межиріччях,

де вали захищали простір між річками. По лінії валів були невеликі круглі городища, периметр яких близько 200 метрів. Радіовуглецевий аналіз деревини з валів показав, що система укріплень створювалася від II ст. до н.е. до VII ст. н.е. Себто за часом створення вони відповідають Зарубинецькій, Черняхівській та Пеньківській археологічним культурам.

Існує кілька гіпотез про їх походження. За однією вали будімо нагорнули ще скіфи-землероби (серед них було багато слов'ян-антів) – для захисту від набігів сарматських племен. Що сармати нападали на скіфські поселення – факт, але щоб землероби нагорнули такі вали? Сумнівно.

За іншою гіпотезою вали споруджені північночорно-морським королівством готів – для захисту від кочівників-гуннів. (Під час Великої Вітчизняної війни фашистська Німеччина використовувала цю теорію для територіальних претензій на Україну і Крим, хоча існування готського королівства в Криму – сумнівне, була лише міграція готських племен через ці території).

Найвірогідніше, Змієві вали нагорнули слов'яни – для захисту від кочівників. Починаючи з часів нашестя печенігів та торків, чи ще й раніше – зайд у південних степах, що межували із Слов'янією, а потім і з Руссю, ніколи не бракувало.

...Жив та був на Русі богатир, звали його Кирило Кожум'яка.

І зійшовся він у смертельному герці з гігантським Змієм

Гориничем (символ небезпеки, що її ніс Степ на Русь). Довго билися вони. Врешті-решт, руський витязь переміг багато-голову гадину. Змій, відчуючи свій швидкий кінець, почав благодати про пощаду. І навіть запропонував богатиреві розділити з ним землю порівну.

«Ділити те, що вже повністю належить мені? – здивувався Кожум'яка. – Та гаразд. Якщо ти хочеш ділитися – давай ділитися!»

Запряг Кожум'яка змія в богатирський плуг, що його викував для цього вагою в 300 пудів, та й погнав змія. В того й очі рогом лізли – в усіх його головах – як тягнув важелезного плуга. Але тягнув, діватися ніде було, як Кирило підганяв його богатирською пугою. І провів змія борозну від Києва й до моря. А потім і по морю провів. А вже тоді Кожум'яка убив змія, труп його вкинув у море, а борозна звідтоді стала зватися Змієвим валом...

Починався він від невеликої річечки Сівери поблизу села Круглик Києво-Святошинського району і, з лісів вийшовши, потягнувся долиною Сівери далі й далі на південь – до самого моря. Як вважають дослідники, вал насипаний в кінці V століття, добудовувався ще й у VII столітті нашої, звичайно, ери. І сьогодні він по праву вважається одним з чудес Київської землі.

Попід валом з боку степу тягнувся глибокий рів, наповнений водою – додаткова перепона для кочівницької кінноти. Можливо, вали збудували – принаймні почали їх споруджу-

вати, – ще анти-слов'яни, а руси часів Київської Русі їх час од часу реконструйовували, досипали і зміцнювали – як надійний захист від навали кочівників. У ті часи на валах там і там цілодобово знаходилася варта (стражі розташовувалися на такій відстані один від одного, аби могли бачити один одного), і тільки завбачали в степах рух чужинських орд, як підпалювали димові багаття, які й застерігали: на Русь кочівники йдуть! Князі тоді швидко збирали рать. Вперше вали Середнього Подніпров'я згадуються під 1093 роком – та під 1095 і 1149 роками, коли описувалися воєнні дії проти половців. (Самі ж вали в літописах іноді називалися Половецькими). Хоч існували вони і в часи печенігів, і ще й раніше, адже кочівників, які терзали Русь, у ті часи в степах ніколи не бракувало.

Минуть століття безперервних війн Русі з кочівниками, в тім числі і з печенігами. Частина їхня – торки, берендеї, – зрозумівши безперспективність боротьби з Руссю, почала найматися на службу до київських князів, і звідтоді вони захищали прикордоння Русі від своїх же співплемінників. (Печеніги склалися з ряду племен, які, на щастя Русі, часто ворогували між собою). Згодом основна маса печенігів пішла за Дунай – Русь на якийсь час могла полегшено зітхнути.

На той час Русь була сильною державою, тож відбила натиск кочівників, завдавши їм відчутних поразок.

Але минуло століття, друге, і південні степи на порубіжні

Русі захопили половці, які прийшли з рівнин Північно-Західного Казахстану.

«Кінні війська тюркомовних кочівників, їхні кибитки з сім'ями, величезні табуни коней скоту стрімко насувалися із сходу, – пише один з авторів, А. Лисянський. – Вони витоптували південноруські степи, серед яких розкинулись простори донецьких земель. Завойовники нападали на осідлі селища і міста Давньої Русі, спустошували і грабували все на своєму шляху».

«Багатства сусідів, – писав один з класиків марксизму, Ф. Енгельс, – збуджують жадібність народів, у яких багатство виявляється вже однією із найважливіших життєвих цілей... грабунок їм здається більш легким і навіть більш почеснішим, як творча праця».

До 1055 року кочівники, які прийшли з Середньої Азії, повністю витіснили із південного Придніпров'я племена печенігів і торків, які там раніше жили. На схід від Русі їх називали кипчаками, на заході – куманами, русичі ж їх стали називати половцями, адже колір волосся нових сусідів, на відміну від попередніх, був солом'яно-жовтим. Себто половим.

Східні автори у XI–XV ст. називали захоплені половцями землі Дешт-і-Кипчак (Кипчацькі степи), а західна частина, яка межувала з Руссю, отримала в руських джерелах назву «Половецька земля». Або й просто – Половеччина.⁹ Нові

⁹ «...А в дальнейшем Поле, как мы знаем, стало частью России...» Це з інтер-

пришельці зайняли увесь донецький край, кочували берегами Азовського моря, в басейнах Сіверського Дінця і Самари (ліва притока Дніпра).

Про першу зустріч з ними в руському літопису написано ледь чи не доброзичливо: «Приходи Блуш с половци, и створи Всеволод (син померлого роком раніше Ярослава Мудрого) мир... и возвратишися (половці) восвояси». Але вже у 1060 році ситуація різко змінилася, коли половці здійснили перший набіг на руські землі. Тоді нападникам не повезло. Хоч дружина Святослава – другого сина Ярослава Мудрого, який княжив у Чернігові, – і була в численному відношенні значно меншою – чи не в чотири рази – половці були розбиті, чимало їх потопилося при втечі в річці Снові, а проводирі кочівників були захоплені в полон. Але через рік половці таки взяли реванш, а в 1068 році вони розбили об'єднані війська київського князя Ізяслава, чернігівського Святосла-

нетівської статті. Можна було б залишити це твердження – хоч воно й типове, коли в Росії все приписується... Росії (пам'ятаєте іронічне: «Россия – родина слонов»?), що Поле – себто Половеччина, – стала частиною Росії – це проста підтасовка, – і без коментарів, але... Факти – річ уперта. Тож дозвольте нагадати, що Половецька земля – це давньоруська назва території між Дунаєм і Волгою, разом з Кримом і басейном Дону та Сіверського Дінця (а це вже Україна, а ніяка не Росія), на якій в XI–XIII ст. кочували половці. Половецька земля межувала з Галицько-Волинським, Київським, Переяславським, Чернігівським та ін. давньоруськими князівствами. В арабських і перських джерелах XI – XV ст. це – Дешт-і-Кипчак – Кипчацький степ. Він ділився – Уральські гори були лінією розмежування, – на східний і західний. Так ось територія Західного Кипчаку і відома в давньоруських джерелах під назвою Половеччина. Сьогодні це Україна – Донеччина, а не якась міфічна «часть России».

ва і переяславського Всеволода. Звідтоді миру на південних околицях Русі більше не було, прийшли кочовики, шарпали Русь з року в рік, ставши для неї справжнім горем-лихом.

На чолі союзу половців стояло плем'я каїв, що в перекладі означає змія. Оскільки ж племен в половецькому союзі було сім, кочівники любили казати, що в змії сім голів. (Цю їхню поговорку цитують арабські й китайські історики тих часів). Так почав зароджуватися міф про поєдинок руських богатирів з багатоголовими зміями. Мине чимало часу, доки вже Володимир Мономах не розіб'є у 1103 році кочівників – «скруши главы змеевые».

Штурмувати міста половці не вміли та й не мали відповідної для цього техніки – стінобитних машин, пороху. Розоривши околиці, вони брали в облогу місто, намагаючись взяти його змором. Якщо це не допомагало, йшли геть. Але найбільшу небезпеку половці, хоч як це не дивно, являли в якості спільників руських князів у їхній боротьбі між собою та за київський стіл...

Про ці чвари-розбрати (на мові літописця «котори») між князями руськими (часом і між братами, батьком та синами) розповідає і Нестор у своїй «Повісті минулих літ». Зокрема й під роком (літо) 1079:

«...то знов почалися чвари, Ярополк виступив проти удільних князів і, не дійшовши до Звенигорода, був убитий проклятим нерадивцем, якого напоумили злі люди, лежав

Ярополк на возі. І його проткнули шаблею. І тоді підвівся Ярополк, висмикнув із себе шаблю і скрикнув:

– Ох, таки спіймав мене ворог...»

«В літо 1095. Предивне чудо трапилося в Полоцьку, вночі стояв тупіт, щось ніби стогнало на вулиці, і ризкали якісь тіні – подоби людей, коли хто виходив із дому, щоб подивитися, одразу на того незримо нападала моровиця, і він умирав од неї. І ніхто не насмілювався виходити за ворота. А потім і вдень мчали коні, однак їх не видно було. А було видно лиш копита коней, і уражали вони мором людей у Полоцьку і в навколишніх землях. Того ж літа знамення було в небі – ніби круг стояв посеред неба превеликий (у 1091 році було велике кільцевидне затемнення сонця – В.Ч.). І того ж літа засуха була така, що вигорала земля, і багато лісів спалахнули самі, і болота, і війна велика була. І половці сунули звідусюди, взяли три міста і багато сіл взяли по обох берегах Дніпра того ж літа, коли Всеволод полював на звірів за Вишгородом, і вже були закинуті тенета, і гукані гукнули, упала зоря, мов превеликий змії, із неба, і жажнулись всі люди, в ті ж часи земля стугнула так, що багато хто чув. Усе це коїлось тому, що помножились гріхи наші і неправди...»

У ті часи були постійні епідемії, засухи, неврожаї та інші стихійні лиха. Але ж і Нестор був правий, кажучи про те, що тоді багато було гріхів і неправди на Русі з-за тих братовбивчих котор. Як ось хоча б і в цьому повідомленні: «...горе йо-

му (Всеволоду) було од племінників його: бо почали дозволяти йому, один вимагати наділу: а інший іншого, він же, щоб змирити їх, роздавав їм землі...»

Так дробилася колись сильна єдина Русь, так кувалася руками своїх же її поразка... А тим часом «половці... пустилися воювати й спустошувати землю, і стояв плач великий на нашій землі, опустіли села наші й міста наші, і були ми гнані ворогами нашими...»

1095 рік. «Прийшов Боняк з половцями до Києва в неділю увечері і повоював навколо Києва, підпалив дім княжий на Берестовім...»

Того ж року, як повідомляє літописець, «знов прийшов до Києва Боняк безбожний, шолудивий, потайки, мов звір хижий, зненацька. І мало в місто не ввірвалися були половці; запалили оболонь перед Києвом і спалили монастирі й села. Прийшли погані і до монастиря Печерського, коли ми по келіях відпочивали після заутрені... І гукнули гуком бойовим біля монастиря, і поставили два стяги перед ворітьми монастирськими. А ми бігли поза дворами, а інші сховалися на хорах кам'яної церкви Успенської.

Безбожні сини вирубали ворота монастирські і пішли по келіях, виламуючи двері, і виносили, коли щось знаходили в келії. Потім спалили будинок святої володарки нашої Богородиці, і прийшли до церкви, і підпалили двері, які на південь улаштовані, і другі – на північній стороні, і влізли у притвор біля гробу Феодосія, засновника Печерського монасти-

ря, хапали ікони, запалювали двері і оскверняли віру нашу, кажучи:

– Де бог їхній? Хай допоможе їм і врятує їх! – та інші богохульні слова говорили, насміхаючись. Тоді ж запалили «Красний двір», який поставив благовірний князь Всеволод на горі Видубицькій. Все це окаянні половці запалили вогнем і вбили декілька чоловік із братії нашої. Хай же стануть вони колесом, хай стануть вогнем перед лицем вітру, щоб погнало їх геть бурею, а обличчя покрило їм досадою! Звідки вони прийшли на землю Руську, вороги наші – печеніги, торки і половці?...»

Візантійський історик писав, що половці являли собою велику небезпеку для Київської Русі. Вони були ще страшнішими за печенігів, бо переважали їх чисельністю. Їх військова тактика відзначалася блискавичністю набігів.

«В одну мить половець близько, і ось уже нема його. Налетівши, він стрімголов хапається за повід, підганяє коня ногами і бичем, і вихором несеться далі, немовби хоче перегнати найпрудкішу птицю. Його не встигли угледіти, а він уже зник з очей».

І з'явилися у тих багатих на трави і, здавалося, безмежних, вільних степах кургани-могили, а на них забовваніли половецькі кам'яні баби. Монах Рубрук, посол французького короля, який в середині XIII ст. проїжджав через половецькі степи, писав: «Комани насипають великий горб над померлим і ставлять йому статую, обернену лицем до сходу, яка

тримає у себе в руці перед пупком чашу». Це були зображення обожнюваних предків родоплемінної знаті, що їх кочівники шанували і здійснювали перед ними жертви.

Вже в XI столітті в кочівників хоч і зберігався родоплемінний устрій, проте почали складатися феодальні відносини у їхній початковій стадії. Воїни, глави сімей, займали привілейоване становище, почали з'являтися багаті, що їх називали беями. А над главами сімей стояли беки – глави роду. У свою чергу, роди об'єднувалися у племена (орди), що їх очолювали солтани. Союзами племен правили хани. На той час вже почали складатися й утверджуватися два племінних союзи – дніпровський і донський. І степовики-скотарі опинилися в залежності від кочової аристократії – від беків, беїв, солтанів. Хани із своєю знаттю розподіляли пастівники, встановлювали кочові маршрути і зимівки. Найкращі землі забирали собі феодали, адже їм належали і найбільші стада худоби, вони мали й найбільші комонні війська. (А втім, кожний кочівник був воїном – збиратися у похід їм було просто: день-два – і вже орда комонників на марші). Академік Рибakov писав про ті часи: «Лицарська Русь і тривожний, недобрий степ. Степ, повний тупоту та іржання кінських табунів, дими становищ, скрип возів; рискають вовки, кружляють над Полем хижі птахи, хмарами йдуть незліченні війська половецьких ханів».

Сутичок вже було не уникнути. У вересні 1068 року половці на чолі з ханом Шаруканом вперше нападуть на Русь і

розіб'ють війська синів Ярослава Мудрого. Але вже в листопаді русичі на голову розіб'ють степовиків (об'єднавши свої сили) і захоплять в полон самого Шарукана.

Сутички, битви і взагалі жорстока боротьба з кочівниками тривала аж до початку XIII ст. Руські дружини успішно відбивали напади кочівників, самі ходили у їхні степи й отримували перемоги, але...

Але тільки за умови об'єднання, за умови, що князі виступали усі разом, єдиною раттю. Та навіть кількох князів об'єднані сили брали верх. Так, наприклад, у 1095 році київські і переяславські полки проникли в глибину Половеччини і завдали нищівної поразки степовикам.

Особливо успішні походи проти половців здійснював у роках 1103, 1107, 1111 великий київський князь, видатний Володимир Мономах. Його раті проходили всю Половеччину – аж до узбережжя Азовського моря, де були зимові кочівки степовиків. Зрештою немирний степ був підкорений. Від одного лише імені Мономаха, як свідчать літописи, «трепетаху вся страны (половецька) и по всем землям изиде слух его».

Але відразу ж по смерті Мономаха (1125 р.) почалися княжі міжусобиці, що завжди щедро рили на Русі отруйним зіллям, почали знесилювати Русь, і половці знову кинулися грабувати прикордонні землі слов'ян.

Це сьогодні вже, ледь чи не поетично (з моторошним, од-

нак, відтінком) пишуть про ті лихі і тяжкі для Русі часи, коли вже й питання поставало: бути їй чи не бути державою з народом руським.

«Київська Русь виникла на околиці культурно-християнського світу, на березі Європи, за яким простиралось безбереге море степів, що слугували воротами Азії. Ці степи зі своїм кочовим населенням і були історичним бичем для Давньої Русі. Після поразки, завданої Ярославом печенігам у 1036 році, руські степи на якийсь час очистились, але слідом за кончиною Ярослава з 1061 року почалися безперервні напади на Русь нових степових її сусідів половців (куманів). З цими половцями Русь боролась зятято в XI і XII ст. Ця боротьба – головний предмет літописних сказань і богатирських билин. Половецькі напади залишали по собі страшні сліди на Русі. Читаючи літописи того часу, ми знайдемо в них скільки завгодно яскравих барв для відображення лих, яких зазнавала Русь із степового боку. Полишалися ниви, заростали травною і лісом; де паслися стада, там поселялися звірі. Половці вміли підкрадатися до самого Києва; в 1096 році хан Боняк «шолудивий» ледь не увірвався в саме місто, захопив Печерський монастир, коли монахи спали після заутрені, пограбував і спалив його. Міста, навіть цілі області порожніли. В XI ст. Поросся (край по річці Росі, західного притоку Дніпра нижче Києва) з часів Ярослава було добре заселеним краєм. Там мешкало змішане населення: поруч з полонянниками ляхами, яких саджав там Ярослав, селились

руські вихідці і мирні кочівники, торки, берендеї, навіть печеніги, які врятувалися від половців і пристали до Русі для боротьби з ними. Ці мирні іногородці вели напівкочовий спосіб життя: влітку бродили сусідніми степами із своїми стадами і вежами (шатра чи кибитки), а взимку на час небезпеки ховалися у своїх захищених становищах і містах по Росі, що були сторожовими воєнними поселеннями на степовому прикордонні. Руські, на відміну від диких половців, звали їх «своїми поганими». Мешканці Поросся жили в постійній тривозі від нападів зі степу. Зрештою, вони полишили місто Юрівськ і пішли до Києва – половці спалили опустіле місто. Ще більших небезпек зазнавала сусідня зі степом земля – Переяславська: по тамтешніх ріках Трубежу, Супою, Сулі, Хоролу відбувалися чи не щорічні (в деякі роки й неодноразові) зустрічі Русі з половцями – край той поступово, але неухильно, порожнів. Життя було непевним, повним тривоги і лих. А тут ще й міжусобиці княжі, що росли з року в рік. Виникало питання: чи можна жити за таких умов? (Кияни, благаючи князів припинити чвари, скаржились: «Допоки таке буде творитися? Нам нічого більше не залишається, як запалити свій град і піти в грецьку землю!»). Русь виснажувалась в боротьбі з варварами. Ніякими угодами не можна було стримати кочівницьке хижацтво, що було їхнім звичним промыслом. Мономах, наприклад, уклав з ними 19 «мирів», передав їм чимало добра й худоби – і все марно.¹⁰ Аби жити

¹⁰ Володимир Мономах згадуватиме в своєму Повчанні: «Уклав я мирів з поло-

в мирі, князі одружувалися на ханських дочках, але тесть, як і раніше, грабував землі свого руського зятя. Русь окопувала свої степові кордони валами, огорожувала їх ланцюгом острожків і воєнних поселень, влаштовувала походи в самі степи, дружинам в прикордонних зі степом краях доводилося чи не постійно тримати своїх коней за повід в очікуванні походу. В цій виснажливій боротьбі почали з'являтися богатирі. Але й вони нічого не могли зарадити. В одному старовинному географічному описові південно-західної Русі XVI ст. автор зображує якусь місцевість між Переяславом і Києвом у вигляді богатирського цвинтаря: «А тут богатирі кладуться руські». До смерті Мономахового сина Мстислава (1132) Русь ще з успіхом відбивала половців від кордонів своїх і навіть іноді вдало проникала в саму глибину половецьких степів, але з його смертю їй стає не під силу стримувати натиск кочівників, і вона починає відступати перед ними. Найбільше від цього страждало сільське населення на прикордонні, не прикрите від нападників фортечними валами...

Майже двовікова боротьба Русі з половцями має своє значення в європейській історії. В той час як Західна Європа хрестовими походами вела наступальну боротьбу на азійський Схід, коли на Піренейському півострові почався такий

вещькими князями без одного двадцять, при батькові і без батька. І роздаровував багато худоби і своєї одежі. І відпустив із оков сто кращих князів половецьких, серед них братів Шаруканевих, братів Богу барсових і братів Осеневих...» Не цінували половці такої політики руських князів: укладали з ними мири – охоче і тут же їх – теж охоче – порушували.

же рух проти маврів, Русь своєю степовою боротьбою прикривала лівий фланг європейського наступу. Але ця історична заслуга Русі коштувала їй надто дорого: боротьба зсунула її з насиджених дніпровських місць і круто змінила напрям її подальшого життя.

Почалося запустіння Русі. Внаслідок нападів половців і княжих міжусобиць, чвар між своїми, першим зазнало спустошення Придніпров'я. Річкова смуга по середньому Дніпру з притоками, здавна так добре заселена, з того часу порожніє, населення кудись зникає...» (з Інтернет-видання).

Половецькі хани ще були сильними. І війська їхні вельми численні; ханська кіннота все ще була здатна наносити вражаючі удари. В той час Половеччина ділилася на 40 округів, кожен з яких міг швидко виставити до 10 000 кіннотників – за ніч чи день. 400 тисяч озброєних комонників, які вирости при зброї і в сідлі! Майже півмільйонна армія! І таке військо, таку орду 40 половецьких округ могли виставити за якийсь там день-два. Це була величезна на той час сила, надто рухлива, мобільна, добре навчена. Цього й не врахував князь Ігор Святославич, який у квітні 1185 року виступив проти такої сили з дружиною, що навіть десяти тисяч не нараховувала. Себто в нього було менше тієї збройної сили, яку міг виставити всього лише один хан. Чи один округ. А їх було сорок! І проти такої сили зі своєю маленькою силою Ігор безстрашно вирушив у похід – на що він, самовбивця, розраховував? Що половці не встигнуть об'єднатися, і він їх

розіб'є поодинці – одного хана за іншим? Але ж ханам зібрати свої сили – що кумису попити. Звечора розіслати гінців у свої краї, а через день дивись, і у нього вже нелічена орда. Протистояти такій силі могла лише об'єднана Русь.

1103 року Святополк київський разом із Володимиром Мономахом, які сукупно тоді правили Руською землею, зібралися на раду в Долобську – урочище напроти Києва. Сіли в одному наметі: Святополк зі своїми боярами і Мономах зі своїми. «І почала розумувати і говорити дружина Святополка, – пише Нестор, – що «не годиться тепер, навесні, йти в похід», погубимо коней на бездоріжжі весняному. І тоді Мономах сказав: «Дивуюсь я, дружино, що коней шкодуєте, на яких орють! А чому не помислите про те, що ось почне орати смерд, і, приїхавши, половчанин застрелить його з лука, а коня його забере, а в село його приїхавши, забере жінку його і дітей його, і все майно його? Так, коня вам шкода, а самого смерда хіба не жаль?»

Дружина Святополка на це не змогла нічого відповісти.

Ніби ж усі були згодні: треба припиняти міжкнязівські чвари – бодай перед лицем загрози, що її несли Змії Гориничі зі степу, й об'єднуватись... Але, як відомо, дорога до пекла вимощена благими намірами...

Рідко про який рік руські літописці не пишуть фразу, що вже стала для них звичною: прийшли половці (погані), пустишили...

Ось лише побіжна хронологія їхніх кривавих набігів на Русь в період після князювання Володимира Мономаха, який, як ми знаємо: «сокруши главы змеевыя».

Але, як швидко час покаже, хоч і «сокрушив» ті змієві «глави», проте лише на якийсь там час. Половці оговтаються і зберуть ще більші сили, ще могутніші й численніші свої кінні орди і ще з більшим завзяттям ринуться на Русь. І почнеться на довгі-довгі століття кривава веремія на порубіжні Руські землі, коли князі воюватимуть із загарбниками з поперемінним успіхом.

Літопис Руський, березень 1103 року:¹¹

«І пішли полки половецькі, як бори, і не окинути було оком їх, а руси пішли супроти них. І великий бог вложив боязнъ велику в половців, і страх напав на них і трепет перед лицем руських воїв. І умлівали вони самі, і коням їхнім не було спіху в ногах, а руси весело на конях і пішо побігли на них. Половці ж, побачивши, як руси кинулись на них, по-

¹¹ Книгу цю писали триста літ. Дванадцять поколінь передавали з рук до рук вікопомне перо. Передавали, щоб закарбувати діяння давно минулих днів. Закарбувати словом у пам'яті тих, що жили. Тих, що живуть. І тих, що будуть жити. Книга ця – велетенська історична епопея. Події в ній розпочинаються з пралегендарного «сотворіння світу» і закінчуються 6800 (1292) роком, розгортаючись на землі й на небі, на степових роздолах і на просторах морів, на всенародних торжищах і в княжих gridницях, в монастирях і тюрмах, в імператорських палацах і хижках трударів. Тут дві тисячі дійових осіб, відомих на ім'я і безліч безіменних. Тих, що орали землю, кували залізо, зводили міста, писати книги, проливали кров свою, боронячи вітчизну, і тих, що панували над ними, грабували, палили, осліплювали, вбивали, ненаситні на владу, землі, золото й рабів.

бігли, не зупинившись, перед руськими князями, а наші погнали, рубаючи їх, у четвертий день місяця квітня. І велике спасіння вчинив бог у той день благовірним князям руським і всім християнам, а над ворогами нашими дав побіду велику. І вбили тут у бою двадцять князів: Урусобу, Кочія, Яро-сланопу, Кітанопу, Кутанопу, Кумана, Асупа, Куртка, Ченегрена, Сурбари та інших князів їхніх, а Белдузя схопили.

Володимир запитав Белдузя: «Се, знай, схопила вас клятва! Бо багато разів, давши клятву, розорили ви Руську землю! То чому ти не учив синів своїх і рід свій не переступати клятви, і не проливати кров християнську? Нехай тепер буде кров твоя на голові твоїй». І повелів він убити його, і тоді розсікли його на куски.

...Взяли бо тоді вони скоту, і овець, і коней, і верблюдів, і вежі з набутком і з челяддю... І прийшли на Русь з полоном великим, і зі славою, і з побідою великою»...

Але не кожний бій кінчався так щасливо для руських князів – всього за віки траплялося. Та й того ж року, як пише літопис Руський, «Святополк поставив город Юр'єв, що його спалили були половці».

Рік 1106: «Спустошили половці навколо города Зарічська». Правда, тоді русичі, догнавши половців, «здобич одібрали, а половців посікли».

Рік 1107: «У тім же році прийшов Боняк, і Шарукань Старий, і інших князів багато, і стали вони коло города Луб-

ни...» І тоді теж битва закінчилася перемогою руської зброї: «Половці побігли, хватаючи коней, і другі, піші побігли. Наші ж стали сікти їх, а других руками хапати, і гнали їх до ріки Хорола. Убили ж вони Тааза, Бонякового брата, а хана Сугра схопили і братів його, а Шарукань ледве втік. Покинули вони і обоз свій, і взяли його руські вої місяця серпня у дванадцятий день, і вернулися до себе з побідою великою».

Через два роки – спроба замиритися.

«Пішов Володимир Всеволодович і Давид Святославич, і Олег Святославич до хана Аєпи і до другого Аєпи, і вчинили вони мир. І взяв Володимир за сина свого Юрія Аєпину дочку, Осіневу онуку, а Олег узяв за сина свого Святослава Аєпину дочку, Гіргеневу онуку, місяця січня у дванадцятий день».

Але вже через рік, відбиваючи напад половців, «воєвода Дмитро Іворович захопив вежі половецькі біля Дону, тисячу веж він узяв...»

Рік 1109: «Рушили весною на половців Святополк, і Володимир, і Давид Святославич, і дійшовши до города Воїня, вернулися.

Того ж року половці, прийшовши, пустошили довкола Переяславля по селах.

Того ж року взяли половці полон коло города Чучина».

Рік 1111: «І рушили на половців Святополк із сином, Во-

лодимир із синами, Мстислав, і Давид Святославич із сином і Давид Ігорович, і пішли вони, поклавши надію на Бога, і на пречисту Матір його, і на святих ангелів його.

Переїшовши багато рік... прийшли до Дону, і одягнулися вони в броні, і виладнали вони полки, і пішли до города Шаруканя. А князь Володимир, ідучи перед військом, наказав попам своїм співати тропарі, і кондаки хреста чесного, і канон святій Богородиці...»

Мешканці половецького Шаруканя «поклонились князям руським, і принесли риби і вина, – і переспали тут ніч. А на-завтра рушили вони до города Сугрова і, прийшовши, запалили його, а в четвер пішли з Дону.

А в п'ятницю, на завтра, місяця березня у двадцять і четвертну день, зібралися половці, і виладнали половці полки свої, і пішли до бою. Князі ж наші поклали надію свою на Бога, і сказали: «Уже смерть нам тут, так станемо кріпко!» І поцілували вони один одного, і, звівши очі свої до неба, призвали вони Бога Всевишнього. А коли ж сталося зіткнення і битва сильна, Бог Всевишній глянув на іноплемянників із гнівом, падали вони перед християнами, і так переможені були іноплемянники, і упали многі вороги наші супостати перед руськими князями і воями на потоці Дегія.

...Коли ж настав понеділок страсної неділі, знову іноплемянники зібрали військо своє, многеє множество, і виступили, як ті бори великії, і тьмою тьмущою вони й обступили

полки руської. І послав Господь Бог на поміч руським князям ангела, і пішли половецькі полки і руські. І зітнулися половці спершу з полком Святополка, і як грім ударив, коли вони обидва зітнулися чолами, і битва була люта межи ними, і падали вої з обох сторін. Та підійшов Володимир з полками своїми, і Давид Святославич з полками своїми, і побачивши це, половці кинулися навітікача. І падали половці перед військом Володимировим, невидимо биті ангелом, як це бачило багато людей, і голови летіли, невидимо зітнуті на землю.

І побили їх у понеділок страсний, місяця березня у двадцять і сьомий день. Побиті були іноплеменники, сила-силенна, на ріці Сальниці, і спас Бог людей своїх. Святополк же, і Володимир, і Давид Святославич прославили Бога, який дав їм перемогу таку над поганями, і взяли вони здобичі багато і всякого багатства много – і скоту, і коней, і овець, і колодників багато захопили руками.

І запитали вони колодників, говорячи: «Як вас така сила і більше множество не змогли противитися, а скоро ви побігли?» А ці відповіли, говорячи: «Як ми можемо битися з вами? Адже інші їздили уверх над вами при оружжі ясному і страшному, які помагали вам?»

То хіба се є не ангели, послані Богом помагати християнам?»

1125 рік: «Мстислав... на столі в Києві замість отця свого

місяця травня у двадцятий день. І коли почули це вороги-половці про смерть Володимирову, то присунулися до городів Баруча і до Бронькняжа, сказавши: «Візьмемо торків їхніх». Та була про це вість Ярополку Володимировичу, і повелів він гнати руських людей у Баруч і в інші городи. Вороги ж, наскочивши, не досягли нічого, Бог звів на ніщо їхній намір, але довідавшись, що Ярополк у Переяславі, вони вернулися на Посулля пустошити.

Князь Ярополк, тим часом укріпившись, пішов услід за ними з Божою поміччю, не ждучи підмоги ні од брата одного, ні другого, – з самими тільки переяславцями він догнав їх біля Полкстіня. Половці, побачивши, що їх мало, вернулися назад і рушили, приготувавшись до бою, насупроти. І тоді благовірного князя корінь і благовірний пагін Ярополк, призвавши на поміч ім'я Боже і отця свого, з дружиною своєю дерзнув на них. І коли зітнулися оба полки, переможені були поганії силою чесного хреста і святим архангелом Михаїлом. Частину їх побили, а частина їх потопилася в ріках...»

Рік 1155: «...У тім році прийшли знову половці (по викуп) за мир і стали по город Дубницю і аж до верхів'я ріки Супою...» Не помирившись тоді, але й не побившись, половці втекли.

Зима 1159 – 60: «Тої ж зими... пішов Ізяслав на Смоленську волость... І там багато лиха накоїли половці, вони

взяли більше десяти тисяч душ, а інших посікли...»

1161 рік: «...У тім же році прийшли половці многі до города Юр'єва. І взяли вони багато веж чорних клобуків (які були на службі в руських князів – В.Ч.) по річці Росі, і торчина Воїбора (Негечевича) убили... Чорні ж клобуки, зібравшись усі, поїхали вслід за ними і настигли їх на річці Росі. І багато вони побили їх, і здобич усю одібрали од них, і самих захопили більше п'ятисот. Захопили вони також і двох княжичів Сатмазовичів і інших княжичів...»

Рік 1164-й: «У тім же році Василько Ярополкович побив половців на річці Росі. Багато ж він їх руками захопив, і збагатилася дружина його оружжям і кіньми, а сам він багато викупу взяв за них...»

Зима 1166 – 67: «Тої ж зими ходили Ольговичі на половців, а зима тоді була вельми люта. І взяв Олег Святославич вежі Кози (Сотановича), і жону, і дітей, і золото, і срібло, а Ярослав Всеволодович Белукові вежі взяв. І, воздавши хвалу Богові й пречистій Матері його, вернулися вони до себе...»

1170: «Вложив Бог у серце Мстиславу Ізяславичу добру мисль про Руську землю, бо він їй хотів добра усім серцем. І скликав він братів своїх і став думати з ними, кажучи їм так: «Браття! Поклопочіться про Руську землю і про свою от-

чизну і дідизну, бо ведуть погані християн кожного року у вежі свої, а з нами присягу приймаючи і завше переступаючи. І вже вони в нас і Грецький шлях однімають, і Соляний, і Залозний. Тому гоже було б нам, браття, поклавши надію на Божу поміч і на молитву святої Богородиці, добути путі отців своїх і дідів своїх і своєї честі...» І сказали брати всі: «Бог тобі, брате, поможи в сьому. А нам дай Бог за християн і за Руську землю голови свої зложити і до мучеників причисленими бути...»

...І взяли князі вежі їх по Угліріці, а другі – по ріці Снопоруду, а самих настигли коло Чорного лісу і тут, притиснувши до лісу, побили їх, а інших руками побрали. Бастії ж (воїни ватажка ковуїв Бастія) – та багато інших гонилися вслід за ними навіть за ріку Оскол, б'ючи їх. І таку вони взяли здобичі силу, що ото всі вої руські збагатилися вдосталь і колодниками, і полоняниками, і дітьми їх, і челяддю, і скотом, і кіньми. Християн же, вибавивши з полону, вони пустили на свободу всіх... вернулись до себе з радістю великою, і були в домах своїх на самий Великдень...»

Рік 1169. Київський великий князь Гліб Юрійович вирушив навстріч половцям, яких «прийшло безліч, розділившись надвоє. Одні пішли до Переяслава і стали коло города Пісочна, а другі пішли по тій стороні Дніпра до Києва і стали біля города Корсуня. І прислали вони обоє послів до Гліба, говорячи: «Бог посадив тебе і князь Андрій на отчизні твоїй

і на дідизні в Києві. Тому хочемо ми урядитись з тобою взаємно, і ми дамо тобі присягу, а ти нам, щоб ні нам не боятися вас, ні вас нам».

Князь Гліб Юрійович, справедливо вирішивши, що навіть поганий мир краще доброї війни – та й пора було з кочовиками помиритися, допоки ж шарпати одне одного, – пішов до них укладати (уладнювати) мирову. Доки з одним уладував, інші половці тим часом «поїхали за Київ пустошити, і приїхали до Полонного, до церкви святої Богородиці Десятинної, і до города Сімця, і взяли сіл без ліку з людьми, і з чоловіками, і з жінками, і коні, і скот, і овець погнали вони в Половці...» І це вони втнули, покіль інші їхні співплемінники забивали князеві баки про мир!

Добре, що русичі, погнавшись за підступними кочовиками, наздогнали їх і «бившись, одоліли їх: самих побили, а полон свій одібрали...»

Але тут наспіли інші кінні загони половців, напали на русичів. «І зустрілися стрільці з обох сторін, і була січа люта, і порубали вони й стягоносця нашого, і чілку стягову (китиця з кінського волосу на знамені, бунчук) обірвали із стяга, і прийшли в замішання оба війська, б'ючись... І зібралися наші коло стяга, і вдарили на них, і стягоносця половецького порубали... Билися кріпко і, побачивши це, половці побігли, а наші вслід за ними погнали, тих рубаючи, тих хапаючи. І взяли їх руками півтори тисячі, а решту їх побили, а князь їхній Тоглій утік... А християни, вибавлені з тої неволі, вер-

нулися до себе...»

Рік 1171: «...стали половці шкоду чинить по ріці Росі...»

1176: «Прийшли половці на Руську землю на русальній неділі. (У 1176 році русальна неділя припадала на 16–22 травня – В.Ч.). Оскільки Роман Ростиславич сидів у Києві, то він послав проти них брата свого Рюрика і двох синів своїх Ярополка й Мстислава. Половці тим часом узяли шість городів берендицьких (які були на службі в руських князів – В.Ч.) і пішли до города Ростовця... І настигли вони половців коло Ростовця. Але половці, повернувшись, перемогли полки руські і багато бояр захопили, а князі вбігли в Ростовець.

А се Бог напустив кару на нас, оцих поганих, та не яко милуючи їх, але нас караючи, наvertsаючи нас до покаяння, щоби удержалися ми од лихих діл. І тому карає він нас наше-стям поганих. Се бо є бич його, щоби ми, смирившись, сха-менулися од злої путі...» (Літописець тут має на увазі княжі міжусобиці і чвари, коли один руський князь ішов війною на іншого, а половці цим і користалися – В.Ч.).

1179. І знову ті ж самі слова: «Того року, місяця серпня, прийшли іноплемянники на Руську землю, безбожні із-маїльтяни, окаянні агаряни, нечисті виплодки диявола, сатанинські норовом, на ім'я Кончак, призвідця лиха правовір-ним християнам, а особливо усім церквам, де ото ім'я Бо-

же славиться, а цими поганими хулиться – се не кажу одним християнам, але й самому Богу вороги. Бо якщо хто любить ворогів Бога, то самі вони що приймуть од Бога?

Сей же богопротивний Кончак із однодумцями своїми, приїхавши до Переяславля за гріхи наші, багато зла вчинив християнам – тих вони забрали в полон, а інших побили, а найбільше побили дітей.

У той же час Святослав Всеволодович вийшов із Києва і стояв нижче Треполя, піджидаючи до себе Ростиславичів. Він бо ждав до себе половців на мир, а була князям інша вість: «Війна!» І в той час пригнав посол од Володимира Глібовича із Переяславця: «Пустошать половці навколо города». Почувши це, князі руські пішли за ріку Сулу і стали поблизу городища Лукомля. А коли дістали про це вість половці, вони кинулись втікати назад своєю дорогою, і князі вернулися до себе...»

«Став там станом злий ворог Тугарин, Змія син. Заввишки він, як високий дуб, між плечима коса сажень, між очей можна стрілу покласти. У нього крилатий кінь – як лютий звір: із ніздрів полум'я пахтить, із вух дим валить. Не їдьте туди, молодці».

За руськими билинами та казками й переданнями Змій Тугарин – демон зла в образі пекельної істоти зміїної породи. Він свистить по-змійному, з його пащеки вилітають дим, полум'я, іскри – жах!

Не відставав від нього і пекельний брат його Змій Горинич – дракон із 3, 6, 9 і навіть з 12 головами, страшний своїм все-спопеляючим вогнем. Горя цей Горинич (звідси і прізвисько його) завдав слов'янам (особливо русичам-українцям) чимало – віками розбійничав на Русі. Головний демон у зміїному коді, пов'язаний з вогнем і водою, літає по небу, але водночас співвідноситься і з низом – з ріками, горою, печерою, де у нього сховані скарби, неодмінно чия-небудь викрадена царівна, «руський полон», там же знаходиться і його численне потомство. З'являється Змій Горинич у супроводі грізного гулу – «дощ дощить», «грім гримить». Найгрізніша його зброя – вогонь.

«Не встиг Добриня сказати, як раптом потемніло небо, а хмари на небі немає, – повістує билина, – і дощу теж немає, а грім гримить, а грози немає, а вогонь блищить...

Підняв голову Добриня і бачить: аж летить до нього Горинич, змії страшний з трьома головами, із семи хвостами, з ніздрів полум'я пахтить, з вух дим валить, мідні кігті на лапах блищать...»

А ще ж був Тугарин Змієвич – демон зла, за руськими билинами та казками, в образі істоти теж зміїної породи. Навколо Тугарина спітаються змії вогненні, він свистить по-зміїному, кінь його ірже по-звіриному.

Полум'я, що вилітає з пащеки, його страшна зброя. Сам він – символ дикого Степу і небезпеки, що звідти йде.

А ще ж був Вогняний Змій (Вогонь-цар), він міг кришити

камінь, розщиплювати дерево, спопеляти все живе і людину в тім числі. Під час нападу влаштовує бурю і перемагає вресшті-ресшті всіх. А ще ж був Змій Вогняний Вовк, а ще ж був Зміулан, теж дракон змієвидний.

Жив у дуплі прадавнього дуба, втілював собою стихію вогню. Часто брав шлюб із жінками, навіюючи їм любов палку (з усіх зміїв він блискуче вмів навіювати жінкам жагучу пристрасть до них). Мужем був вигідним, адже постійно приносив у дім багатства із скарбів, схованих у землі – їх він легко і швидко знаходив, і жоден скарб від нього не міг «заховатися». Від шлюбу цієї зміюки з неперебірливими жінками народжувалися лише істоти зміїної породи...

Уособленням загрози кочівницького Степу в слов'янському фольклорі як символи зла і виступали змії гориничі, тугарини та їм подібні, що спалювали міста і села, захоплювали хліборобський люд у неволю...

Довгими зимовими вечорами, як над загаченою снігами Сіверщиною лунко тріщали морози, гули-вили заметілі, маленький княжич Ігор, сполошено прислухаючись до завивання завірюхи, коли й не збагнеш, що то – хуга чи вовки-сіроманці виють, – завмирав не дихаючи, зіщулювався в теплий клубочок...

І солодко-лячно було, і страшно-вабно. І хотілося подивитися, а хто ж то виє – зима-зимонька чи вовки-сіроманці? – і лячно було й до віконця підійти, на світ білий – навіть

серед ночі од снігів та заметілі білий, – подивитися. А тим часом нянька, стара, довгоноса сіверянка, схожа на відьму з передань, розказувала княжичу, котрий скрутився біля неї клубочком, про крилатих і багатоголових огнедишних зміїв – Горинича, Тугарина, Зміулана, які налітали на Русь із свого страшного Степу – цур йому!

І хлопчик ледве дихав, сторожко прислухаючись то до розповідей няньки, то до слюдяного віконця терема, за яким чи заметілі вили, чи вовки-сіроманці, чи біси літали та відьми на помелі. А мо', й крилаті змії підкрадалися, ось-ось готові вергати всеспопеляючий вогонь із своїх пащек – багатоголові ж!

У його тоді небагатому лексиконі слово «половець» було найстрашнішим. Рівнозначним зміям гориничам і тугаринам.

За роки свого дитинства, що минало на Сіверщині, де були правічні ліси з непроходимими хащами, повними усіляких страхіть, маленький Ігор не раз, здригаючись, чув розпачливі крики городян:

– Половці!!!

– Людолови прийшли!!!

І це було рівнозначно крикові, що прилетіли змії гориничі.

Отець-князь спішно збирав рать і вирушав у похід – виганяти з Сіверщини й Чернігівщини (разом із тамтешнім князем) людоловів із Степу. Коли вони брали верх і поверталися

з добром («Багаті вежі взяли!...») і полоном, а коли й половці, як орда виявлялась великою, і тоді русичі потрапляли в полон, і їх доводилося викупляти з неволі – якщо вдавалося.

Іноді половецькі орди, як об'єднувалося по кілька їхніх ханів – гориничі, тугарини сущі! – брали в облогу Новгород-Сіверський, і тоді стріли їхні, бувало, й на міських вулицях падали... Місто рятував глибокий рів та високий і потужний вал з дерев'яними стінами нагорі, куди висипали чи не всі городяни, займаючи у загородах місця разом з воїнами батькової дружини – відбивалися хто чим міг і як міг. Слава Богу, кочовики так жодного разу й не зуміли увірватися до міста – горішок виявився не по їхніх зубах! Та вони, степовики на конях, зброя яких лук, меч, шабля, спис, – і не вміли брати міста. Та ще такі укріплені, як Новгород-Сіверський. Полякавши городян, погаласувавши кілька день побіля валів, спаливши посади, знімалися й хмарами сунули на беззахисні села...

І села гинули, як із снігової хвищі, виринали жахні потвори в кожухах і баранячих кудлатих шапках, білі від інею на своїх низькорослих, але таких витривалих і прудких конячках, теж обледенілих, обліплених снігом...

Нападали і весною, і влітку, і восени (взимку їм, хоч і сніги лежали великі, все ж було зручніше – ріки замерзали, і не треба було шукати переправ). Хати горіли, кочовики вбивали чоловіків, жінок та дітей брали в полон і, женучи той полон разом із кіньми та худобою, зникали, як привиди, у

своїх степах побіля Дінця...

Часто руські князі, нашвидкуруч зібравши раті, наздоганяли людоловів, рубали їх, звільняючи бранців, але здебільшого половцям вдавалося безкарно зникати у своєму Полі, де над його безмежжям літали степові орли, шуміла внизу тирса, а на горбочках свистіли товсті байбаки, а на високих могилах-курганах задумливо бовваніли кам'яні баби із схрещеними на животі руками.

Там були їхні становища, звані вежами, там ходили на багатих травах нелічені табуни, там владарювали хани – великі, малі, знатні й головні.

Табуни в один день могли стати кінною ордою і лавиною, що все змітала на своєму шляху, ринутися на прикордоння Русі – на Чернігівщину, на Переяславщину, Київщину... І горе віками йшло на Русь, і вели його крилаті багатоголові вогнедишні гориничі та тугарини.

*А застогнав, браття, Київ,
Застогнав тугою,
Чернігів – бідую:
Розлилися в землі Руській,
Розлились жалі,
І тече печаль велика
Серед Руської землі...*

...Щовечора слухаючи безконечне, здавалося б, сказання своєї няньки, бабці, що його доглядала змалку (нянька була

холопкою, чи, як тоді казали, «робою», рабинєю, вона прижилася у князів Новгород-Сіверщини, була як своя, чи не на правах далекої родички), так ось, слухаючи її сказання про багатоголових та крилатих чудиськ змієвого роду (а стара – така вигадниця-штукарка, що її повість і за вік не переслухаєш!), завмираючи зі страху й цікавості водночас, коли і хотілося ще і ще слухати, і боялося усім тільцем своїм, маленький княжич оживав, бадьорився й смілів, як стара штукарка нарешті переходила до оповіді про Кирила Кожум'яку, головного змієборця Русі. І навіть схоплювався та, стикуючи кулачки, загрозливо вигукував (чомусь до слюдяного віконця, наче в нього ось-ось мала заглянути та жахлива зміюка):

– Ага-га-га!!! Ось зараз... Кирило Кожум'яка прийде! Він тебе так віддухопелить своєю довбнею, що всі твої голови повідлітають, і сам ти здохнеш, тварюко нікчемна!!!

– І був колись коло Києва змій і кожного разу посиляли йому дань: давали або молодого парубка, або дівчину, – починала бабця.

– Подавишся, подавишся! – кричав до віконця княжич, все ще погрожуючи невідомо кому стисненими кулачками, а сам ставав колючим, як йоржик. – Або парубком, або дівчиною! Як Кирило з тобою на герць стане і шандарахне тебе довбинякою!

По кілька разів перепитував та уточнював в оповідачки, який саме Кирило на вигляд та де він живе.

– Під Києвом, над Дніпром, княжичу мій. Там його хатка

стоїть. Як затопить він у ній, то дим аж під небесами стелеться... О, кажуть люди, – Кирило вже піч свою затопив – день розпочався... Ось кулешу наварить, поснідає та й піде зміїв бити... А як вийде той Кирило до Дніпра кожі мочити, щоб потім їх м'яти – тому ж він і прозивається кожум'якою, – то не одну мене, а дванадцять за раз.

– Ух ти!! – захоплено гукає Ігор і від збудження аж підстрибує на місці. – І я, коли виросту, стільки кож буду за один раз м'яти!..

– Дурненьке, бо маленьке, – лагідно посміхається стара. – Кирило кожі мене, бо він – простий чоловік. Чорна людина. А ти... Нащо тобі, княжичу, кожі м'яти, як ти, коли виростеш, князем будеш. А князям кожі м'яти не годиться.

– Але я все одно, як виросту, то змія уб'ю! Хоч Горинича, хоч Тугарина! Щоб не літали до нас із своєї Половеччини!..

Стискує кулачки, оченята аж палають.

– Бабо, бабо, князі можуть бити зміїв?

– Як подужають, то чому ж... Можуть.

– А я подужаю! Як виросту, так і подужаю! Розкажуй, розкажуй, бабо, як Кожум'яка Змія Горинича довбнею гатив!

– А так і гатив. Обмотався коноплями, обсмолився смолою добре, взяв булаву таку...

– Довбню, довбню, – перебивав маленький слухач.

– Може, й довбешку яку, я при сім ділі не стояла, тож і не пам'ятаю. Взяв він довбню, а в ній, може, пудів десять, та й пішов до змія. А змій йому й каже:

– А що, Кириле, прийшов битися чи миритися?

– Битися, битися! – замість Кирила вигукує Ігор.

– Де вже там миритися, – голосом Кирила одказує стара. –

Битися прийшов з тобою, іродом проклятим!

– Проклятим, проклятим!!! – підтверджує й княжич.

– От і почали вони битися – аж земля гуде, – мережить далі свою оповідь стара штукарка. – Що розбіжиться змій та вхопить Кирила зубами, то так кусок смоли й вирве, що розбіжиться, та вхопить, то так жмуток конопель і вирве. А він його здоровенною довбнею, як добрий дуб завбільшки, як улупить...

– Улупить, улупить! – аж верещить від задоволення Ігор.

– ...як улупить, то так і вжене в землю. А змій як огонь горить – так йому жарко. І поки збігає до Дніпра, щоб напитись, та вскочить у воду, щоб прохолодитися трохи, то Кожум'яка вже й обмотався коноплями і смолою обсмоливсь. Ото вискакує з води проклятий ірод («Проклятий, проклятий», – шепоче маленький слухач), і що розженеться проти Кожум'яки, то він його довбнею тільки луп! Що розженеться, то він його знай, довбнею тільки луп!.. Луп та й луп! Аж луна йде. Бились, бились – аж курить, аж іскри скачуть. Розігрів Кирило змія ще лучче, як коваль леміш у горні: аж пирхає зміюка, аж захлинається, проклятий, а під ним земля тільки стогне...

А тут у дзвони дзвонять, молебні правлять, а по горах народ стоїть.

– А по горах народ стоїть... – шепоче Ігор і такий блідий, що аж білий. – А чого він стоїть?...

– Жде, що далі буде.

– Лучче б він Кожум'яці допомагав змія бити, – резонно зауважує малий слухач.

– Може б, і лучче, так народ безсилий. Із змієм тільки один Кожум'яка міг упоратись... Так ось, народ жде, жде, жде... Коли це зміюка бубух! Ах земля затряслась. Народ, стоячи на горах, так і сплеснув руками: «Слава тобі, Господи!...»

– Слава тобі, Господи! – вигукує Ігор і нарешті переводить стримуваний подих. – Убив змія Кожум'яка, убив!!

– Ага, убив проклятого ідола. А вбивши, визволив князівну і віддав князеві. І увесь руський народ від лиха-біди звільнив, порятував. От звідтоді урочище, де жив Кирило, і стало зватися Кожум'яками.

– Я теж... теж, як виросту, стану, як Кожум'яка, – сюди-туди бігає збуджений княжич. – Уб'ю змія, князівну визволю, руський народ порятую. Тому я буду, буду кожум'якою!

Бабця добродушно посміхається.

– Спи вже... Кожум'яко. Він тому так і зветься, що кожі м'яв. А ти ж не до чорного люду належиш, ти – княжич. І батько твій князем був, і дід... Як виростеш – князем будеш. А князеві не гоже кожі м'яти і кожум'якою прозиватися... Спи, княжичу, вже скоро й північ... Мене ще насварять, що

ти до півночі не спиш.

– Як виросту, я стану великим київським князем!

– Дай Боже нашому теляті вовка піймати.

– Буду, буду! І зміїв гориничів тоді, як Кирило Кожум'яка, битиму. Ще й богатирем, як Ілько Муромець чи Добриня, стану. І всіх, всіх зміїв повбиваю – як стану великим київським князем – отак!..

Лихими знаменнями привиджувалися Русі крилаті змії. Ось один із записів Літопису руського:

«У рік 6652 (1144). Було знамення за Дніпром у Київській волості: летів по небу до землі немов круг вогняний, і сталося по сліду його знамення у вигляді змія великого, і стояло воно в небі в денну годину і розійшлося».

І далі Літопис додає:

«У той же рік випав сніг великий у Київській стороні, коневі по черево, на Великдень».

Всі були певні, що сніги ті глибокі, а з ними і хурделиці-віхоли, коли й світу білого не було видно, морози тріскучі, коли й птахи на льоту замерзали, звичайно ж, на Русь приніс крилатий змії.

То був метеорит, такий великий, що коли він падав, видно було його диск. Але загаченій снігами Русі, що відрізана була від інших країн і народів лісами дрімучими, в небі ввижалися змії крилаті.

У Київській Русі, від її утворення й до загибелі, великих

князів, старших у державі русичів (жаль, що вони так і не стали монархами і єдиновладними, з сильною централізованою владою, царями-імператорами, що пізніше врятує Московську Русь від розпаду і перетворить її на Російську імперію), за роки 912 – 1246 було чимало. Числом 88. За 334 роки набралось вісімдесят вісім великих князів, які за рідкісними винятками, так великими й не стали. І не змогли вгамувати розбрати самолюбивих, владолюбивих і недалеких удільних князків – так званих молодших, – які постійно уявляли себе єдиними владиками Русі й успішно її розвалювали. Багато з них були на київському столі двічі, тричі, чотири рази. І навіть шість разів, як, наприклад, Святослав Всеволодович. І навіть аж дев'ять разів, як Рюрик Ростиславич, але й цей рекордсмен не зумів уберегти свою державу від міжусобиць, що й стали причиною її занепаду.

Але було їх – починаючи від Олега Віщого – 912 р. і закінчуючи Ярославом Всеволодовичем, який у 1246 році посадив у Києві боярина Дмитра Єйковича, і Київська Русь як єдина держава припинила своє існування під ударами монголів, – повторюємо, вісімдесят вісім.

Ігор, син Святослава, спершу княжич без уділу, потім князь новгород-сіверський, ще нікому не відомий, але до біса гоноровий, чий уділ межував з немирною Половеччиною і потерпав од неї чи не найбільше, вже тоді збирався, за прикладом Володимира Мономаха, «сокрушить глави змиевые» і, звичайно ж, на білому коні в'їхати до стольного граду Киє-

ва і стати вісімдесят дев'ятим великим князем київським...

І навести нарешті лад на Русі. В юності, бачачи, як слабне і кришиться держава на ворогуючі між собою шматки, уламки чогось ще вчора цілого, він про це щиро мріяв. І вірив: боги покликали його, молодого князя з відомого княжого сімейства, саме для цього – врятувати Батьківщину.

Вірив і...

І часом чинив, коли разом з Ольговичами вступав у боротьбу за верховну владу, всупереч своїй палкій юнацькій мрії врятувати державу від розпаду. А натомість, як і всі Ольговичі, робив все, аби вона розвалилася. (Ольговичі того й не усвідомлювали, головне було для них – захопити у Києві владу). Але й тоді вірив: як стане великим київським князем, так і врятує Русь, об'єднає її і згуртує, і нікому не дозволить, ніяким удільним князям, її далі розвалювати. А виходило замкнене коло: щоб врятувати Русь, стати великим київським князем, зосередивши у своїх руках всю повноту влади, треба було своєю боротьбою за ту владу і далі розхищувати Русь.

Виходило невідь-що.

Виходило, що, мріючи зміцнити державу, він діяв у таборі противників її єдності. Але вкотре себе заспокоював: як стане великим київським князем, так і почне її рятувати. Так, заспокоюючи себе і своє сумління, що все ще бунтувалося в ньому, він ні-ні, та й діяв у спілці з ворогами Русі.

Якщо коротко, його біографія – за офіційними джерела-

ми, – має такий вигляд: «Ігор Святославич (1151–1201) – князь новгород-сіверський і чернігівський, другий син Святослава Ольговича. По смерті батька (1164) не отримав осібного княжіння і жив з братом Олегом в Новгороді-Сіверському. У 1169 і 1173 роках брав участь у походах на Київ, організованих володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським. По смерті Олега (1180) вокняжився у Новгороді-Сіверському. З початку 1180-х років неодноразово вступав у союзи з половецькими ханами і користався з їхньої допомоги у боротьбі проти інших руських князів. У 1185 році разом з молодими князями несподівано пішов у половецькі степи і 13 травня зазнав нищівної поразки від ханів Гзи (Кзи, Кзака) і Кончака, потрапив у полон, та незабаром зумів утекти. Цей похід І.С. оспіваний у «Слові о полку Ігоревім», йому присвячено особливу воїнську повість, включену до Київського літопису під 1185. Дальші його відносини з половцями були спорадичними. Виступав разом з іншими південно-руськими князями проти Всеволода Юрійовича володимиро-суздальського (1196). У 1198 став чернігівським князем і залишався ним до смерті». (Малий словник історії України, Київ, 1997).

Давно відома істина, віками перевірена: не все так просто в людському житті, а в княжому, та ще у ті лихі часи, й поготів. Не все було просто у житті й того, до кого везли медовим поїздом галицьку князівну Єфросинію Осмомисл. Він належав до клану невгамовних і гоноровитих Ольговичів, які по-

стійно і зятято боролися з руськими князями – то за владу в Чернігові, то за владу у стольному Києві, часом залучаючи до цього і ворогів Русі. Не був винятком і він.

Року 1093 половецька хатунь (ханська дочка) вперше стала великою княгинею київською, жоною Святополка II (Святополк-Михайло Ізяславич, син Ізяслава Ярославича). Її батько, хан Тугоркан, був знаменитий на Русі (за свою віроломність, підступність і жорстокість), його ім'я увійшло навіть до билин. Ба, навіть у слов'янську міфологію, де він став прообразом Змія (такий був лютий) Тугарина, Тугарина Змієвича – демон зла в образі істоти змієвої породи. Навколо нього сплітаються змії вогняні, сам він свистить по-зміїному, кінь його ірже по-звіриному. Родич Змія Горинича та Вогняного Змія. В Київській Русі в епоху її боротьби з кочівниками Тугарин (він же Тугоркан) став символом дикого степу та небезпеки, що йшла звідти.

В Руському літописі він згадується двічі.

«Урік 6602 (1094). Учинив Святополк (Ізяславич) мир із половцями і взяв собі за жону дочку Тугоркана, князя половецького».

1096. «Прийшов Тугоркан, тесть Святополків, до Переяславля місяця травня у тридцять і перший день і став довкола города. А переяславці заперлися в городі. Святополк тим часом і Володимир пішли на нього по сій стороні Дніпра, і

прийшли до города Заруба і тут перебрали ріку. І не провідали про них половці – бо оберіг їх Бог, – і, приготувавшись до бою, рушили вони до города. Городяни ж, узрівши їх, зраділи і вийшли до них обох. А половці стояли по тій стороні Трубежа, приготувавшись до бою.

Коли ж Святополк і Володимир вбрили в Трубіж до половців, то хотів Володимир почати ладнати дружину, але вони не послухалися його, а вдарили в коні до противників. І, це побачивши, половці кинулись втікати, а наші погнали вслід за ворогами, рубаючи противників.

Учинив у той день Господь спасіння велике, місяця червня у дев'ятнадцятий день переможені були іноплеменники. І князь їхній Тугоркан убитий був, і син його, і інші князі многі тут упали. А на завтра знайшли Тугоркана мертвого, і взяв його Святополк, яко тестя свого і яко ворога. І, привізши його до Києва, погребли його на Берестовім на могилі, межи дорогою, що йде на Берестове, і другою, що йде в монастир Печерський».

Майже всі Рюриковичі поріднилися з половецькою знаттю – приклад цьому подав Мономах, який одружив своїх синів на половецьких царівнах.

Засновник Москви Юрій Долгорукий (син Мономаха) принадував до свого двору «лепших» ханів половецьких з волгоїцьких орд, які сиділи на Волго-Каспійському торговому шляху. Андрій Юрійович Боголюбський за зовнішніми ознаками і звичками та вдачею був швидше половцем, ніж

руським. В Олександра Невського (правнук Юрія) половецької крові було більше, як слов'янської.

Святослав Ольгович Новгород-Сіверський був сином однієї половецької хатуні (дочки Тугра-хана) і чоловіком другої – дочки хана Аєпи. У князя Ігоря Святославича, виходить, половчанками були бабця і мачуха.

Варто додати, що з половецькими нареченими приходила почесна охорона на вічне поселення (сотні воїнів із сім'ями). Вони селилися навколо княжих палаців і ставали одним з компонентів змішаного міського населення.

Ігор (в хрещенні Георгій, але під другим своїм ім'ям його ніхто не знав) народився 3 квітня 1151 року в Новгород-Сіверську, в княжій сім'ї.

Далі біографи зазначають: дитинство його минуло в роки безконецних князівських міжусобних війн та суперечок за вотчини. І, звичайно ж, за Русь і престіл Київський, до яких князі часто залучали половців, чорних клобуків, торків, берендеїв та війська угрів і ляхів. Час од часу вони мирилися, цілували чесного хреста, а далі все починалося спочатку.

Знову кривавили, воронами крякали все ті ж міжусобиці, все та ж боротьба, як тоді казали, за столи, а нині кажуть самі борці за владу, що буцімто за... За що б ви думали? Та за нього, за «щастя народне». Те «щастя», од якого в першу чергу найбільше страждав і страждає саме народ. А боротьбі політиків – за все те ж «щастя народне» – і нині кінця-краю

не видно. А почалося воно ще тоді, коли

*В княжих крамолах вік людський вкорочувався...
Князі самі на себе крамолу кували,
А погани з перемогами на землю Руську нападали...*

Антами називали південно-східну групу давньослов'янських племен, які жили на території лісостепової смуги Східної Європи з другої половини IV – до початку VII століття. Займали територію між Дністром і Дніпром. (Етнонім «анти» має іранське походження і означає крайній, окраїнний).

Вперше назва «анти» поряд з венетами і склавінами згадується 551 року істориком Йорданом. Вони мали сильну військову організацію і вели боротьбу проти причорноморських готів. Разом з іншими слов'янськими племенами у VI ст. брали активну участь в колонізації балканського півострова, у війнах слов'ян проти Візантії.

Це вони, анти, (їхнє об'єднання розпалося на початку VII ст.), як вважається, «були провідним компонентом східного слов'янства і давньоруської народності, а їхня культура стала основним підґрунтям культури Давньої Русі».

Про них писали ще візантійські автори VI–VII ст. – Йордан, Менандр, Прокопій Кесарійський, Агафій...

Прокопій Кесарійський:

«Слов'яни йдуть у бій звичайно пішими, озброєні списами і під захистом щитів».

Лев Диякон:

«Щити у них міцні й для більшої безпеки довгі, аж до самих ніг».

Південно-руський літописець захоплено писатиме: «щити їх – руських воїнів, – були, мов зоря, шоломи – мов сонце, що сходить».

Маврикій свідчив, що вони вправно володіють коротким мечем і не знають страху в бою, а смерть зневажають...

Анти були і численним, і могутнім народом. Але мали одне вразливе місце (по-грецькому ахіллесова п'ята): вони були непереможними тільки тоді, коли діяли спільно, за одне, а коли князі тягли не в один гуж, а в різні боки, з могутності їхньої не залишалося й сліду. А до ворожнечі між собою – це пізніше буде названо усобицями, – вони були схильними і часто між собою ворогували, коли той чи той їхній князь раптом починав чвари, аби стати старшим і мати верховну владу.

Наприклад, Маврикій був переконаний, що здолати антив можна лише тоді, коли вони роз'єднані. Не бозна-яке відкриття, та все ж...

Підступно радив: «Оскільки у них багато князів, і вони між собою не мають згоди, то корисно декого з них притягти на свій бік, щоб вони не з'єднались разом і не виступили під єдиним керівництвом».

До біса розумний і підступний грек! Його порада точна і, на жаль, і нині слухна. «Князів» у нас все ще багато, а досить одного з них перетягти на бік ворогів, як усе й рухне.

Чим вороги й користуються з часів антів, слов'ян, Київської Русі. Користуються й нині, бо й нині у нас «князів» все ще багато, а єдності немає. Бо все ще тривають ті міжусобиці, котрі колись і погубили і могутніх антів, і могутню Київську Русь.

Підбираючи претендентів на роль героїв людства, укладачі збірника «100 великих героїв», 2005, переглянули відомих діячів у всіх епохах і країнах, починаючи з часів єгипетських фараонів (1525–1473 до н.е.) і до початку XX ст. (героям минулого століття можна присвятити окремий том чи й два). Із Київської Русі вибрали лише п'ятьох – трьох билинних героїв – Добриня Нікітич, Ілля Муромець та Альоша Попович, і тільки двох стовідсотково реальних – Святослав Ігоревич і Володимир Мономах.

Якщо останній на роль великого героя від Київської Русі не може викликати заперечень, справді герой і справді великий, то перший...

Київський князь Святослав Ігоревич «був істинним героєм слов'янського світу» – пишуть і сьогодні історики. Гм... Князь Святослав і справді дещо зробив для Русі – зокрема його походи проти хозар, в'ятичів, в передгір'я Північного Кавказу... Але все це походи, у яких гинули русичі, а їхня загибель мало що принесла Русі – князь, за свідченням істориків, мало цікавився державними справами, як і долею Києва, що його у відсутність князя, коли він пішов по світу

колобродити, ледь було не захопили і не спалили печеніги.

Зрештою, Святослав, покинувши батьківщину, подався до берегів Дунаю і навіть там хотів збудувати столицю свого уявного князівства, кинувши реальне князівство, що дісталось йому від батька, на відчай. Чи то пак, на загибель. Тиняючись біля Дунаю, погубив військо і сам наклав головою. Київську Русь, покинуту Святославом, ледве тоді врятувала його мати, княгиня Ольга, – але це вже інша тема.

Тож і виходить, що за всю свою історію Київська Русь дала людству лише одного (не рахуючи трьох билинних) героя – Володимира Мономаха. Для такої держави явно малувато. І не дивно, що, крім Володимира Мономаха, у Київській Русі більше не виявилось великих героїв, адже всі – майже всі! – її князі дрібні, удільні, недалекі, – здебільшого воювали-ворогували між собою та своїми міжусобицями підривали її могутність і життєздатність – що ж тут героїчного. Хіба що підійдуть вони для книги (якщо така буде) «100 великих нездар, які руйнували свою країну».

Звідтоді минуло...

А втім, скільки літ звідтоді минуло – не суть важливо. Україна і сьогодні не має героїв (не рахуючи тих, хто справді героїчно захищав її в роки останньої світової війни), бо її доморощені князі все ще – особливо сьогодні, – гризуться між собою за владу, успішно розхитуючи свою неньку, як колись князі міжусобицями розхитували – і успішно таки розхитали, – Київську Русь.

І мовби ж це не так і давно – в історичному плані, – й було.

Скільки людство, якщо вдатися до термінології київських літописців, «сидить» на Землі? Вся історія людської цивілізації, охоплена наукою, поширюється приблизно на 800 поколінь. Якщо умовно вважати тривалість життя одного покоління за 60 років.

Арифметика далі така: 600 поколінь людей жили в печерах, користувалися кам'яними знаряддями та грілися біля багать.

Хоч як це не дивно, але менше 100 поколінь користується писемністю.

І тільки всього лише троє поколінь використовують силу пари, що рухається, і яка відкрила нову епоху в розвитку людської цивілізації.

Лише двоє поколінь людей освоїли електрику як джерело світла, тепла та енергії – від перших дослідів Гальвані із жаб'ячими лапками до спорудження великих АЕС.

Тільки 1,5 покоління людей (із 800!) живе у вік радіо і телебачення, авіації і автомобілізації планети. Саме ці відкриття змінили характер нашого життя – але додам од себе, не самих нас, і не позбавили нас тих ганджів і вад, що переслідують людей чи не з доісторичних часів, – що дало можливість людям стрімко пересуватися по поверхні планети майже поза залежністю від просторів і часу...

Виходить, Київська Русь в історичному часі не така й далека від нас. Скільки поколінь відділяє нас, сьогоденішніх, і

нашу Україну від часів хоча б Ігоря Святославича, Ярославни? «Еще свежо преданье» – писав колись російський поет. А тому ми повинні пам'ятати, до чого не так і давно довели нашу прабатьківщину чвари-розбрати між своїми.

Ми й пам'ятаємо.

Пам'ятаємо і...

І все повторюємо сьогодні – нові старі і живучі чвари-розбрати між своїми. Нових князів, які обіцяють народу райське життя. За умови, звичайно, що ми їх оберемо. Себто вони дорвуться до влади.

Ми й допомагаємо.

А вони нам обіцяють. Все те ж райське життя і все так же – але з більшим досвідом, набутим ще з часів Київської Русі, – розхитують країну.

І все крутиться, як по колу, зачарованому злою силою. І кінця-краю цьому щось не видно. То невже Україна повинна повторити долю своєї попередниці? Завоювавши незалежність, погубити її у вирі тих чвар-розбратів, що тягнуться з часів русичів. Невже ми забули ті княжі міжусобиці, адже вони криваво клекотіли всього лише 10–12 поколінь тому – в історичному аспекті хіба це давно?

Мабуть, все тому, що ми так і не маємо сьогодні... Кого? Та хоча б його, Володимира Мономаха.

Володимир Мономах, по суті, відновив єдиновладну монархію, котра занепала зі смертю Ярослава Мудрого (1054). За часів правління Мудрого стала однією з наймогутніших у

Європі. Коли року 1125 не стане Мономаха, київський літописець так відгукнеться на його кончину:

«Преставився благовірний князь, христолюбивий і великий князь усієї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руську землю, мов сонце, проміння пускаючи; слава про нього пройшла по всіх землях, найбільше ж був він страшний поганим, братолюбець і старцелубець, і добрий страдалець за Руську землю...» Після нього вже не було – і по наші дні, – таких «страдальців за Руську землю», хоч князів у нас у всі часи – та й сьогодні теж, – було і є аж надто забагато (і за віщо така кара спіткала Давню Русь і нинішню Україну?), тож і не дивно, що зі смертю Мономаха, як писатимуть історики, «Русь втратила державну єдність і повільно, але невпинно, мов корабель, що дістав пробоїну, занурювалась у вир феодальних чвар». Що триває, на жаль, і нині. І просвітку поки що не видно.

У ті часи Київська Русь займала площу, трохи більшу за сучасну Україну. Східні її кордони проходили лінією Муром, Курська, Ворскли, Дніпра...

«Близько тисячі років тому на величезному обширі Східної Європи народилася перша держава східних слов'ян, яку давньоруські книжники називали Руссю, або Руською землею, а сучасні історики – Київською або Давньою Руссю. Оспівана в давньоруських билинах і скандинавських сагах, звеличена вітчизняними літописами, оспівана в західноєв-

ропейських хроніках та візантійських історичних творах, нанесена на карти арабськими й перськими географами, Київська Русь була однією з найбільших і наймогутніших держав середньовічного світу» – П.Ф. Котляр.

Була...

Найбільшою і наймогутнішою.

Із пісні слова, як кажуть, не викинеш.

Від Білого моря до Чорного, від Карпатських гір до Волги простяглася земля, на якій, як пише цитований автор, жили працелюбні й мужні люди. Високого рівня досягла її економіка – землеробство і скотарство, ремесла і промисли, внутрішня й міжнародна торгівля.

І далі у того ж автора:

«Вишукані прикраси київських ювелірів не мали рівних у всій Європі, а мед і віск, хутра й шкіра, численні ремісничі вироби вивозилися з Русі до різних країн світу. Руські купці відвідували найголовніші міжнародні торги, часто з'являючись на ринках Константинополя й Палермо, Дамаска і Багдада, Регенсбурга і Праги. Надзвичайно високим рівнем відзначалася матеріальна й духовна культура древніх русичів. Вони будували розкішні палаці й величні собори, укріплювали свої міста велетенськими земляними валами й високими дубовими стінами з баштами, зводили гарні дерев'яні будинки, винахідливо прикрашені різьб'яним мереживом. Люди Давньої Русі складали билини й історичні пісні, казки й легенди. У Києві, Новгороді, Галичі, Володимирі на Клязьмі,

Пскові, Твері, Рязані та інших руських містах створювалися літописні зводи – яскраві історико-літературні твори. Значного розквіту досягли живопис (фрески, книжкова мініатюра), скульптура, художня обробка металів, дерева, кістки, шкіри тощо...

Не можна переоцінити внеску Київської Русі до політичної історії середньовічних Європи та Азії. Вона підтримувала рівноправні стосунки з Візантією й Германією, Польщею й Чехією, Швецією та Норвегією, багатьма іншими країнами світу. Протягом всього часу свого існування, з IX до середини XIII ст., Давньоруська держава та її військо були велетенським щитом, що захищав країни Європи, світову цивілізацію від тиску кочовиків з півдня і сходу. Хоробрі русичі перешкоджали просуванню на захід незліченних орд печенігів і половців, ав 1237–1241 роках першими прийняли на себе страшний удар 150-тисячного війська Батия, чим врятували Європу та її культуру від сплюндрування, розграбування й винищення...»

Була.

І могутня, і велика... так-так, від Білого моря й до Чорного, від Карпатських гір до Волги простягалася її земля.

Була і... І зникла. Все у процитованих рядках правильно, відповідає історичним реаліям та істині, крім одного. Київська Русь складалася з 15 князівств, які, на жаль, звично й традиційно воювали між собою, і їхні війни – теж між собою, – часто ставали просто-таки кровопролитними. Це аж

ніяк не зміцнювало державу. А ворогуючи між собою, йдучи один проти одного, князі брали в союзники тих половців, які шарпали й без них Русь – стражданням жителів Давньої Русі не було краю.

Якось князі Давидовичі – рік 1146 – сказали:

«Осе почали ми єсмо діло зле, то доведімо до кінця братовбивство».

І – довели. Розпочинати і доводити до кінця діло зле, себто братовбивство, тоді на Русі було ділом звичним і чинилося воно так часто і повсюдно, що на нього – братовбивство, – вже й уваги особливо не звертали. Чубляться князі, колошматять один одного, гублячи при цьому своїх одноплемінників, то й хай чубляться.

Через рік ці ж Давидовичі спільникам своїм наказували:

«Се ворог є і нам обом і вам (себто той, хто їм чимось не догодив). Постарайтеся ж убити його підступом (навіть висловів «благородніших» не підбирали, у висловах не соромилися) і дружину його перебийте. А майно його – на здобич вам».

І це при тому, що князі постійно цілували один перед одним хрести – на знак примирення і «вічної дружби». Всі хрести на Русі були ними переціловані. Цілували їх з легкістю, але ще з більшою легкістю і порушували хрестоцілувальні клятви, наносячи один одному удари, як радили Давидовичі, підступом. І після тих цілувань хреста і клятв на вірність

і братолюбство чинили звичне братовбивство. А майно убитих, казали, «на здобич вам».

Іноді в княжі міжусобиці втручалися і простолюдини. Якось кияни повстали проти князя Ігоря Ольговича, побили його, роздягли догола, прив'язали до ніг вірьовку і поволокли його через Бабин торжок. Ігор зрозумів, що надії на порятунок немає, став просити, аби йому дали священика висповідатися перед смертю.

Народ кричав на Ігоря:

«Коли ви з братом Всеволодом жінок і дочок наших брали на постелі і доми грабували, тоді попа не питали, і тепер піп без надоби!»

І вбили напіврозтерзаного князя, а літописець меланхолійно запише:

«В руки Божії передав він душу свою, скинувши одіж тлінної людини і в нетлінну і многостраждальну облачившись одіж Христа, який його і увінчав, і прийняв він мук нетлінний вінець. І так до Бога він одійшов...» Амінь!

«Та у цій князівській колотнечі, невпинних походах один проти одного й лише часом – на ворога, у морі крові й заграві пожеж, – далі підсолоджує пілюлю шановний автор вище цитованих рядків, – жили й набирали ваги інші сили – етнічної, культурної й економічної консолідації...»

Жили-були такі сили, але що вони могли вдіяти в морі міжусобиць кривавих? Навіть у 60–80 рр. XII ст. вже «помітно

відособились два осередки, до яких тяжіли всі руські землі – південний, на чолі з Києвом і Черніговом, і північний, з Володимиром на Клязьмі, – в державі не вщухала боротьба за об'єднання...»

Але що вона могла вдіяти – та боротьба чесних людей, коли, як писатиме галицький літописець, подаючи політичну картину феодальної роздробленості: «Почнемо ж оповідати про нелічені раті, великі скорботи, часті війни, численні заволодіти, часті повстання й численні смути» – роздробленість у XIII ст. була ще більшою, ніж у XII. Вже тоді стали автономними Володимиро-Суздальська, Галицька, Волинська та інші землі. Вже на кінець XII ст. утворилися чотири групи земель, які вже оголосили себе майже незалежними: Псковська, Новгородська, Смоленська, Полоцька, Вітебська – це перша група. Друга: Ростово-Суздальська, Рязанська, Устюзька, Муромська. Третя: Київська, Чернігівська і Сіверська. Четверта: Галицька і Волинська...

Якісь об'єднавчі процеси, хоч і ослаблені, але й тоді ще відбувалися. Хоча вже безнадійні. Але все прикінчить наваля орда Батия – спалені міста і села, витолочені посіви й луки, гори мертвих тіл. З Київською Руссю було покінчено. Як тоді всі були певні – назавжди.

...Хоч як парадоксально, але хижі половці, як уже мовилося, являли собою найбільшу небезпеку не тоді, коли вони робили набіги на прикордонні землі Русі – Переяславщину, Київщину, Чернігівщину, – а тоді, коли руські князі приво-

дили їх на Русь в якості союзників для з'ясування своїх відносин між собою та своїми родичами, а за цю допомогу дозволяли степовикам грабувати свій край і тисячами забирати в полон своїх співвітчизників.

Чи не першими половців використали князі Ізяслав, Святослав і Всеволод у своїй міжусобній війні проти Всеслава Полоцького. Про що є сумна згадка у «Слові»:

*Ярославе, Ярославе,
Всі внуки Всеслава!
Свої стяги уже спустить,
Й пощерблені мечі в бої
Уже, князі, в піхви вложить,
Бо ви уже вискочили
З слави дідівської,
Ви крамолами своїми
На Руськую землю,
На насліддя Всеславове
Поган водить стали,
Тим од землі Половецької
І насильства їй настали.*

А потім поганих почав водити на Русь дід Ігоря, злощасний князь Олег, прозваний за це «Гориславичем»:

*Він шукав мечем крамолу,
Вогні сіяв, смерть, незгоду —
На своїх, чужих наводив*

*За біду Русі й руїни
Міжусобиці та війни,
За пожежі та облави
І набіги в Землю Руську,
За смерть, сльози й лихо людське —
«Гориславичем» всі звали.*

(Переклад В. Васьківа).

Та навіть батько Ігоря, князь Святослав, одружений, до речі, на половчанці, водив на Русь орди половців.

Як зазначав Б. Рибаків, у Києва у XII ст. було два напрями боротьби – половецький степ і Володимиро-Суздальське князівство. Із часів Юрія Долгорукого північні князі спрямовували свої військові сили на підкорення Києва, використовуючи для цього прикордонне Переяславське князівство. У боротьбі за Київ Юрій Долгорукий та син його Гліб приводили на Русь половецьку орду аж... **ДВАНАДЦЯТЬ РАЗІВ!!!** Все спустошуючи на своєму шляху. Таку ж політику успадкували і його сини Андрій та Всеволод, ведучи боротьбу проти Києва і Русі.

Якщо заглянути до наших літописів, бодай до Руського (складений за Іпатіївським списком), то що тільки там не прочитаєш!

Рік 1135-й.

«...Ольговичі з половцями перейшли Дніпро місяця грудня у двадцять і дев'ятий день. І стали вони спустошити, од

Треполя починаючи, навколо городів Красна і Василева, і до Білгорода, і аж до самого Києва, і по річці Желяні, і до Вишгорода, і до Древлян, і через ріку Либідь перестрілювалися...»

Рік 1135-й:

«Пішов Ярополк із братами своїми, із Юрієм і Андрієм, на Всеволода на Ольговича, і забрали вони навколо города Чернігова села. Але Всеволод не вийшов супроти [них] битися, бо іще не прийшли були до нього половці. Ярополк же постояв декілька днів коло Чернігова, і вернувся в Київ, і розпустив воїв, а з Всеволодом ніяк-таки не владнавши, ні миру з ним [не] вчинивши.

А коли половці прибули до Всеволода, то Всеволод зі своїми братами і з Ізяславом та Святополком Мстиславичами пішли, розоряючи села й городи Переяславської волості, а людей рубаючи. Навіть і до Києва вони прийшли, і Городець [Пісочний] запалили в день святого Андрія [Первозваного]. Вони їздили по тій стороні Дніпра, [одних] людей хапаючи, а других рубаючи, які не встигли перевезтися, – бо не можна було переправитися: ішли криги, – і зайняли тоді й скоту незчисленну силу, оскільки Ярополку не можна було перевезтися із-за криг із воями своїми. А вони, постоявши три дні за Городцем у бору, пішли до Чернігова.

А звідти [й звідси послів] шлючи між собою, [князі] вчинили мир, і знову Ольговичі стали просити в Ярополка: «Що наш отець держав при вашому отці, того самого і ми хочемо.

А як не дасте, то не жалкуйте, що вдіється. То ви винуваті, і нехай на вас буде кров».

Те ж усе вчинилося [тому], що вигнав Юрій [Володимирович] Всеволода [Мстиславича] з Переяславля, а потім Ізяслава [Мстиславича] вигнав Вячеслав [Володимирович], а потім Ізяслава таки вигнав той же Вячеслав, із Турова, і вони перейшли до Ольговичів. І була через це межі ними суперечка велика [і] злоба. Ольговичі виступали, вказуючи причину: «Ви почали есте спершу нас губити».

Тої ж зими зібрав [Ярополк] воїв київських, а Юрій – переяславців. І стояли вони вісім днів коло Києва, і замирився Ярополк із Всеволодом [Ольговичем]. І дали [Мономаховичі] Переяславль Андрієві, брату своєму, а [город] Володимир – Ізяславу Мстиславичу».

Рік 1151-й – свої б'ються із своїми.

«Коли ж зступилися полки, була січа люта і завзята. Бог же, і свята Богородиця, і сила чесного животворящего хреста помогли Вячеславу, і Ізяславу, і Ростиславу, і тут побідили вони Юрія. А половці ж Юрієві, ні по стрілі [не] пустивши, тоді побігли, а потім – Ольговичі, а потім побіг Юрій із дітьми. І коли вони втікали через Рут, багато дружини втопилося в Руті, бо був він багnistий. І коли вони втікали, [то] тих побили, а других захопили. Тут же вбили Володимира Давидовича, князя чернігівського, доброго і кроткого, і інших многих побили, і половецьких князів багатьох захопили, а других побили».

Рік 1160-й.

Князь Юрій Ярославич із Турова ходив воювати Путивль...

Князь Рогволод (Борисович) ходив на Ростислава Глібовича до Мінська.

Князь Ізяслав Давидович з половцями напав на Чернігів та на інші руські міста...

«Тої ж зими пішов Ізяслав на Смоленську волость, попустошивши її...»

І так чи не на кожній сторінці літописів, з року в рік, з віку в вік свої ходили «пустошити» своїх – яка держава таке витримає?

І краю цим братовбивчим походам, кривавим міжусобицям не було.

І спину теж не було.

І міцної централізованої влади теж не було, адже Русь вже успішно перетворилася на удільні князівства, – колись могутня і сильна Русь!

Володимир II Мономах та син його Мстислав I (1125–1132 рр.) були останніми володарями Києва, які контролювали більшу частину давньоруської держави. А вже потім Київська держава розпалася на Київську, Галицьку, Волинську, Чернігово-Сіверську, Муромо-Рязанську, Турово-Пінську, Ростово-Суздальську (Володимиро-Суздальську), Новгородську, Псковську та Переяславську землі, на чолі яких опинилися удільні князі з роду Рюриковичів.

Ці князівства в свою чергу почали ділитися на ще менші. Наприклад, Волинське (Володимирське) поділилося на Луцьке, Дорогобузьке, Пересопницьке, Белзьке, Червенське, Холмське і Берестейське. А Галицьке – на Львівське, Звенигородське, Перемишльське, Теробовлянське.

Новгород-Сіверське, загалом не таке вже й велике князівство – навіть у порівнянні з Чернігівським, – теж з часом розпадеться на кілька ще дрібніших, бо на Русі тоді, як пізніше гірко казатимуть про Україну: на трьох козаків у неї неодмінно виявлялося чотири гетьмани. І вони, як князі Русь, перетворили Україну на руїну.

І так ділилися на все менші й менші чи не всі князівства Київської Русі, яка отримала стільки ворогуючих між собою князів та князків, що з ними пізніше легко впораються татаро-монголи.

Слов'янія наша, дочка її Київська Русь, вже тисячу літ як належить історії. Відшуміло все, відклекотіло...

І добре та славне, і ганебне, криваво-тяжке та безславне, те, що й сьогодні, через тисячу літ, викликає гіркоту і біль душі.

Його – минулих пертурбацій, – вже не виправити, не змінити на краще, але й не забути – всі бо ми родом із Слов'янії, з Київської Русі, яка була, є і буде нашою прабадьківщиною, вітчизною, нашою предківщиною, ріднокраєм, родовиною, звідки наше коріння, наші пісні, наша мова і дух наш...

Тож ще і ще повертаймося до тих тяжких та гірких подій,

коли ми самі себе вбивали, повертаймося з тим, щоб, оплакавши їх, ніколи їх не забути і ніколи їх більше не повторити. І хай їм минуло вже тисяча літ, але й сьогодні, як згадуєш їх, серце кров'ю обливається...

«Тривожно почалося XIII століття на Русі. (А втім, і ранішні століття теж не були безтурботними! – В.Ч.) У який край світу не глянь – всюди ходили грозові хмари, швидкими блискавками свіркали ворожі набіги. На півночі і на заході кордони руських земель тріщали під натиском хрестоносних орденів. На півдні гартовані шаблі половців легко діставали до сердець руських князівств, що їх роздирали внутрішні усобиці. А в далеких азійських степах визрівала жаклива сила, боротися з якою доведеться цілі століття.

Русь вже не була єдиною, як у старі билинні часи, роздроблювалася на окремі землі-князівства. Кожне з них жило саме по собі, кожний правитель шукав свої дрібні вигоди, часто не гребуючи заради них віроломством, зрадою і нападами на землі сусідів. Київ – прадавня столиця Русі – втратив оспівану в сказаннях могутність, став причиною роздорів. Не раз князі-суперники, воюючи один з одним, розоряли його».

«...Боголюбський спрямовує всі сили своїх союзників на південь. У 1169 році проти Мстислава (великий київський князь – В.Ч.) виступило 12 князів, котрі йшли з семи кінців Русі (як на ту Русь ходили половці із своїми семиголовими зміями – В.Ч.) всі Ростиславичі, Олег і Ігор Святославичі, Гліб Юрійович, Володимир Андрійович та ін. За повідом-

ленням Никонівського літопису, до сил руських князів приєдналися «половецкие князи с половцы и Угры и чехи и ляхи и Литва и многое множество воинства совокупиша идоща к Киеву». Після тривалої облоги Київ було взято. Літописець пише: «И грабиша за два дня весь градъ, Подолье и Гору, и монастыри, и Софью, и Десятинную Богородицу и не бысть помилование никому же... и взяша именья множество, и церкви обнажища иконами и книгами, и ризами, и колоколы изнесоша». Вперше за багатовікову історію «мати городів руських» зазнала такого сильного розгрому од руських князів», – академік Петро Толочко.

Чим не татарщина, як називають період поневолення Київської Русі татарами, а пізніше – період татарських нападів на Україну...

«Було, як почують хуторяни, що йде татарва, то... ховаються по байраках і котловинах», – О. Стороженко.

А від своїх, гірших за татарву, де сховаєшся, у яким байраці?

Але ж це треба дожитися було до того, що свої князі були гіршими за чужинських загарбників! (Добре, що хоч із чотириногими хижаками навчилися боротися радикальними методами – коли їх з'являється багато, просто влаштовують санкціонований відстріл).

«У другій половині XII ст., виснажений безперервними міжусобицями, Київ вже перестав бути центром загально-руської політичної влади. Але його духовна влада над усіма

руськими землями, як і раніше, була незвичайною. Великий град залишався зосередженням народного духу, прадавнім символом єдності.

Не раз збиралися князі на примирення, говорили один одному солодкі словеса, бенкетували дні і ночі, браталися, пускали чашу міцного вина по колу. Але тільки роз'їжджалися по своїх вотчинах, як все починалося знову: йшла в хід зброя, і дружини вирушали в походи заради збагачення своїх феодалних владик. Найдальновидніші патріоти Русі виступали за встановлення миру і єднання сил».

Про це й гіркі рядки «Слова»:

*У боротьбі з поганями
Між князями нема ладу:
«І се – моє; і те – моє»,
Говорить брат брату,*

*Й стали князі річ малу Великою звати,
І самі на себе
Крамолу кували,
А погани на Руську землю
Переможно набігали...*

*Розлилися в землі Руській,
Розлились жалі,
І тече печаль велика
Серед Руської землі.
Кувались на себе*

*Змови-заговори
Самими ж князями,
А погани самі
На Руськую землю
Беззахисну набігали, —
Плюндрували-грабували...*

Навіть загроза з боку половців, а пізніше й татаро-монголів не сприяла об'єднанню давньоруських земель у єдину державу.

Історики пишуть (починаючи чи не зі шкільних підручників): Київську Русь погубили міжусобиці, княжі чвари-розбрати, коли брат ішов на брата оружною силою, коли кожен з них намагався захопити владу в Києві...

Здається, у всі періоди Київської Русі було в неї більше князів, князків та численних княжат (єдине, в чому князі були плодовитими, так це в дітях. В одного Володимира Великого, наприклад, було 12 синів¹²). І кожному треба було

¹² За свідченням літописця, Володимир, коли став княжити у Києві, був одержимий хтивістю, а тому був невситимим у блуді: мав зв'язки з багатьма заміжніми жінками і дівчатами. Загалом же він мав п'ять законних жінок і 800 наложниць. 300 з них тримав у Вишгороді, 300 в Білгороді і 200 в селі Берестовому. Літопис Нестора сповіщає, що Володимир розіслав своїх синів до різних міст великої Давньоруської держави: «І посадив Вишеслава в Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові. Коли ж помер старший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив у ньому Ярослава, а Бориса в Ростові, а Гліба у Муромі, Святослава в Древлянській землі, Всеволода у Володимирі (на Волині), Мстислава у Тмутаракані». Історик В.М. Татищев наводить у своєму літописному зводі із невідомого, до речі, джерела, циркуляр, розісланий всім міс-

дати город, уділ, а звідси й жахливі міжусобиці, коли постійно один князь ішов на другого, одні русичі не згірш ворогів грабували й убивали інших русичів, таких же, як і вони.

Це так.

Але це не вся правда. Київську Русь, якщо вже бути вичерпним, погубила... демократія. Себто відсутність централізованої влади, – а вона постійно була слабкою, – коли кожен князь що хотів, те й чинив. І так було на Русі споконвіку, тільки слова «демократія» Русь не знала, а лихо, що його несе демократія, безлад і розвал, спізнала сповна.

І Київська Русь як єдина держава перестала існувати – завдяки своїм, а вже потім її легко доконали тата-ро-монголи.

Така ж сумна доля чекала і Московську Русь, що вийшла з Київської, взявши всі її ганджі й пороки, де теж була т з. «демократія», міжусобиці князів, князьків та їхніх княжат. Але великі московські князі, і зокрема, перший її цар Іван Грозний, збагнули, що несуть удільні князі та їхні міжусобиці-чвари, і вдалися до крутих заходів, позбавивши князів своїх володінь. А декого з них і життя. Іван Грозний був жорстокий самодур, а під кінець життя й царювання чи не бо-

цевим князям, від князя Романа, коли він у 1202 році зайняв Київ. Роман пропонував, між іншим, змінити порядок наслідування київського великокняжого столу, «як у других добропорядних государствах чиниться»: місцевим князям не ділити своїх областей між дітьми, але віддавати престол старшому синові з усім володінням, меншим давати «для прокормления по городу или волости», але неодмінно «оным быть под властью старшего брата». Князі не прийняли цієї пропозиції.

жевільний, але все ж створив таку міцну централізовану державу на чолі з Москвою, що маленьке Московське князівство (т. зв. «собраніє руських земель») швидко перетворилося на могутню Російську¹³ імперію, яка простояла більше трьохсот років, перетворившись на великого монстра. І лише послаблення центральної влади, коли останній російський імператор Микола II, вдавшись до європейської демократії, дещо попустив віжки, dokonало її. Це ж треба, за Миколи II головний ворог імперії Володимир Ульянов, сидючи недовгий час в Крестах, отримував – правда, за свої гроші, – з аптеки зельтерську воду! А перебуваючи в засланні в Шушенському, гуляв з ружжишком по його околицях, отримував як політичний засланець від влади плату – 8 рублів. Це при тому, що корова тоді коштувала 3 рублі. Себто одержував від «проклятого самодержавства» ледь чи не три корови на місяць. Відчувши таку слабину, більшовики легко захопили владу, скинувши і демократичного імператора, і його

¹³ Останнє російське удільне князівство – Углицьке – було ліквідоване у 1591 році. На Україні – вже після того, як вона потрапила під владу Великого князівства Литовського – в XV ст. І трималися б вони ще бозна-стілки років, якби не видохлися. Якби не Михайло Горбачов, який своєю лібералізацією режиму – т. зв. перестройкою, – не допоміг демократам. Skorиставшись послабленням, демократи зробили те, що свого часу не вдалося Гітлеру і його 320 – чи скільки там дивізіям – розвалили СРСР. За один лише рік. І червона імперія впала. Сьогодні в Україні існує демократія – так звана українська, – яку дехто називає анархією. Але це наклеп на останню. За анархії в Україні – був порядок, принаймні за батька Махна. Нині у нас, даруйте, демократія – гірша анархії. І Україна успішно повторює сумну долю Київської Русі. Невже все повторюється? Невже все повертається на круги своя?

го заражену демократією владу. І встановили свій тотальний режим, який і не снився «проклятому самодержавству»! І протрималися аж цілих 73 роки. Завдяки сильній централізованій владі, яку вони створили, винищивши в зародку різних там новітніх «удільних князків».

По-різному сьогодні оцінюють роль Ігоря Святославича у тих чварах. «Химерною буває людська доля й людська слава. Князівська – особливо. Ніхто не зможе відповісти на просте питання: чому це другорядний удільний князь, котрий встиг заплямувати себе приятелюванням з половецькими ханами й використанням їх у боротьбі проти інших руських князів, раптом був оспіваний у героїчній поемі як самовідданий і мужній борець із кочівницьким степом? Походо́ві Ігоря Святославича на половців 1185 р. присвячена і докладна літописна повість, включена до Київського зводу, яка також на всі лади вихваляє новгород-сіверського князя.

Адже серед попередників і серед сучасників Ігоря було чимало дійсно послідовних і героїчних борців з хижими половецькими ханами. Досить назвати Володимира Мономаха, Святополка Ізяславича, Романа Мстиславича, Рюрика Ростиславича... Але жоден з них, навіть великий Мономах, не удостоївся такої честі в староруському письменстві, як наш герой. Це виглядає ще більш дивним, ніж оспівування Ігоря в «Слові о полку Ігоревім» (М.Ф. Котляр, «Історія України в особах», Київ, 1996).

І далі цитований автор все ж змушений зазначити, що «у

цьому запальному і часом невірному князеві було чимало симпатичних рис. Він був зовсім неоднозначною історичною особою, а лише подібною до свого суперечливого, кривавого часу, в загальній картині якого, створеній літописами, переважають все ж таки темні фарби».

А втім, різноколірних, наприклад, людей, як відомо, не буває. Не було їх і в часи Давньої Русі. Повністю святих і повністю грішних. Світлих і чорних. Рожевих і білих. Частіше в людині уживається – на жаль, звісно, – і те, і те. І світле, і темне. Така вже людська порода.

Недарма ж кажуть: життя людини це – зебра. Світла смуга змінюється темною і навпаки. Не був одноколірним – світлим або чорним – і сіверський князь Ігор Святославич. Та ще у ті непрості часи. Щось було в ньому хороше (за це його вірно любила Ярославна, і вочевидь, того хорошого у нього було більше), щось не зовсім добре. Він був живою людиною. Як ми сьогодні кажемо: з усіма плюсами і мінусами. І що в ньому переважало – однозначно сказати непросто. В одних конкретних випадках – позитивне, в інших – негативне. Іноді він робив необдумані вчинки, міг легко вдатися до авантюр, щиро вірячи, що діє правильно. Та й у боротьбі за владу – а вона постійно точилася тоді між князями, – не гребував нічим. І сам же потім і карався, коли виходило зле. А загалом він був відкритим, не хитро-підступним, мужнім і справді за Русь готовий був віддати життя. (Як тоді казали: не жалів живота свого). Щиро багнув мечем прислужитися

Русі, бути її захисником, але в досягненні цього іноді не завжди був розбірливим, мовляв, всі засоби в досягненні задуманого хороші. Головне – перемогти. Щоб твоє взяло. А переможців... Переможців, як, відомо, не судять. Тож часто вдавався до послуг половецьких ханів, хоч йому це й виходило боком. А задумки ж у нього були гарні: якщо й не розбити кочівників, що було б бажано, то бодай ослабити їхній тиск на Русь. (Найкращий спосіб перемогти ворога, це розбити його другом). Але...

Не завжди добре виходило з його добрих намірів. Як казатиме один діяч вже в наші дні: хотілося, як краще, а вийшло, як завжди. Тож і з Ігорем так частенько траплялося: хотів бути змієборцем Кирилом Кожум'якою, а виходило, що він ставав посібником заклятих ворогів Русі... І сам затівав чвари, і в чужих чварах часто заплутувався. І було потім каюття, та не було вороття...

Але існує й інша, дещо м'якша, чи що, думка істориків про Ігоря Святославича.

«В 1157 році батько Ігоря, Святослав Ольгович сів на чернігівський стіл, – пише Інтернет-видання, – за значимістю – другий після Києва. Стольний город Чернігів був адміністративним, політичним, воєнним, економічним, релігійним, культурним центром найбільшого за територією давньоруського князівства. Тут сходились важливі торгові шляхи, відливались свої власні гроші – чернігівська гривня. Та-

кож славився Чернігів соборами, церквами, монастирем на Болдиній горі, в якому, мабуть, знаходилась бібліотека і писався чернігівський літопис. Він не зберігся, але про те, що літопис Чернігова існував, вказують фрагменти з нього в Іпатіївському літописі. Історики відзначають його особливу ґрунтовність, своєрідну манеру письма. Враховуючи всі ці моменти, можна зробити висновок, що в такому культурному середовищі князь Ігор отримав добру, як на той час, освіту і виховання, і разом з тим з самого малку був обізнаний з усіма родовими історіями, народним епосом та традиціями, а на практиці – з суворими реаліями життя, що сприяли його ранньому змушненню.

В літописних повідомленнях можна знайти багато цікавих прикладів з життя князя Ігоря, з яких вимальовується його образ як яскравої і здібної особистості.

З молодих років Ігор Святославич зі своїм військом та разом з іншими Ольговичами брав участь у боротьбі з половцями. Так, наприклад, Київський літопис за 20 липня 1171 року повідомляє, що Ігор Святославич, зібравши війська свої, поїхав у поле супроти половців за річку Ворскла коло (города) Лтави і «побігли вони, всю здобич свою покидавши. Дружина ж Ігорева, настигнувши їх, тих побила, а інших захопила». Пізніше ця дата разом з ім'ям Ігоря Святославича увійшла в історію України як славна віха, від якої веде свій початок місто Полтава.

Довгий час після смерті Святослава Ольговича Олег Свя-

тославич разом з Ігорем та Всеволодом, добиваючись собі справедливих наділів, сперечались і навіть воювали зі старшими двоюрідними братами – Святославом та Ярославом Всеволодовичами. В свою чергу, Святослав Всеволодович, змагаючись за київський престол, особливо з Ростиславичами (родовою гілкою від Володимира Мономаха), декілька разів був великим київським князем, востаннє – довгий час – з літа 1181 року по 1194 рік. На ту пору менші Ольговичі вже підтримували його, визнаючи по старшинству за отця. В 1180 році князь Ігор після смерті брата Олега сів у Новгород-Сіверському. З літопису видно, що Святослав часто збирав ради всіх Ольговичів, братів і синів та дружини, а Ігор був йому надійною опорою і розумним радником, виступаючи скоріше за мирне розв'язання суперечок. Часто Святослав організовував успішні великі походи на половців, але інколи, в міжусобицях, користувався їх допомогою».

Княжий уділ – спадкова вотчина удільного князя, вершина його влади. На більше він, удільний князь, син удільного князя, і розраховувати не міг – дай Бог, по смерті чи загибелі старшого в його роді та уділі (батька, брата) стати на чолі свого уділу. І хай удільний князь – це молодший князь в княжій ієрархії Русі, для нього і це було межею устремлінь, мрій і досягнень.

Вся Руська земля вважалася «отчиною і дідиною» всього княжого роду. Своєю вотчиною князі називали те княжіння,

на якому сиділи їхні батьки чи старші брати. Першим знаком визнання князя на володінні у вотчині, як зазначає історик В.М. Татищев, було «посажение его на столе; этот обряд считается необходимым, без него князь не был вполне князем и потому к выражению «вокняжился» прибавляется: «и сел на столе». Таке посадження відбувалося неодмінно в головному храмі уділу. А для підкреслення законності «посадження» додавали: «сів на столі отця і діда».

Визнання князя і утвердження його на князівстві супроводжувалося присягою та цілуванням хреста: «Ти наш князь!» – говорили ті, які присягали, і той, який вокняжувався, тільки тоді вважався законним князем.

Ряд (одне із значень цього терміна – договір, угода) і цілування хреста називалося затвердженням. Ряди за тодішнім відношенням були троякі: з братією, дружиною і городянами.

Князь мав турбуватися про земський устрій, дбати про дружину (про дружину в першу чергу, якщо хотів довго втриматися на столі) і, безперечно, про городян. Для цього князь мав влаштовувати щедрі обіди – з дружиною, боярами, пригощати й городян. Особливо князі любили пригощати братію (дружинників і городян із священиками) після утвердження на столі. Всеволод Ольгович, сівши у Києві, затіяв «светлый пир», виставив на вулицях вино, мед, первару, різне їдло, овочі, і кожний городянин міг підійти до столу, випити чашу за здоров'є нового князя.

Білгородський князь Борис Юрійович пригощав «на сеннице дружину священників». Ростислав Мстиславич у великий піст, в кожную суботу й неділю садовив за обідом у себе по 12 ченців з тринадцятим ігуменом, а в Лазареву суботу згукував на обід всіх ченців київських із Печерського та інших монастирів, а зазвичай пригощав братію щосереди і щоп'ятниці. В літописах це називалося «утешением». Особливо великі бенкети князі влаштовували в урочистих випадках: на хрестинах, постригах, іменинах, весіллях, з нагоди приїзду інших князів, господар та гості незмінно пригощали один одного. На таких бенкетах, як завжди, грала музика.

Прибутки князів склалися з данини. Всі підкорені племена негайно обкладалися даниною – одні платили хутрами з диму чи помешкання, у якому жили, деякі по шлягу від рала... Цілі вози з даниною скрипіли до княжих теремів.

Поповнювалася скарбниця митом, торговим і судним, приносили прибуток і приватні землі князів (на таких землях вони могли будувати міста і давати їх синам «на прокорм»).

Приватні землі владик населялися челяддю, там князі влаштовували собі двори, де й складали різне добро. Зокрема на путивльському дворі Святослава Ольговича – батька Ігоря, – було сімсот рабів, комори, льохи, у яких стояло п'ятсот берківців меду, 80 корчаг вина і багато іншого товару, заліза, міді, а на «гумне было 900 стогов». Великі стада складали основне багатство князів. Під Новгород-Сіверським во-

роги захопили в Ольговичів 3000 кобил і 1000 коней.

За ці багатства князі нападали один на одного. Святослав Ольгович скаржився Давидовичам: «Браття! Землю ви мою повоювали, стада мої забрали, жито спалили і все життя погубили!» (Ізяслав Мстиславич говорив дружині про чернігівських князів: «Ось ми села їхні попалили всі і життя їхнє все, а вони до нас не виходять, так підемо до Любеча, там у них все життя!»).

Лови були улюбленим заняттям князів. Всі брали приклад з Мономаха, який в'язав у пущах руками диких коней, полював на тура, на оленя, на лося, на вепра, на ведмедя, на вовка (лютого звіра), ганялися за зайцями, ловили їх тенетами. Мономах говорив, що сам він тримав весь наряд в ловцях, сам турбувався про соколів і яструбів. Вирушали на лови на тривалий час, брали з собою жінок і дружину, полювали в човнах по Дніпру, з Києва ходили вниз до гирла Тясмину. (Недарма ж Ігор Святославич, перебуваючи в полоні, утішатиметься яструбовими ловами).

Щоденно князі тричі на день сідали за стіл: снідали, обідали, вечеряли. Після обіду неодмінно «вкладалися на бок» і спали далеко за полудень.

Старші князі невтомо нагадували молодшим повчання Мономаха його сином:

«Я недостойний, дідом своїм Ярославом Мудрим і батьком своїм і матір'ю своєю з роду Мономахів був наречений руським іменем Володимир. Сидячи на санях, тобто збира-

ючись уже помирати, звертаюсь до вас з цим словом, діти мої, або хто інший, слухаючи мою грамотицю, не посмійтесь над нею, а прийміть її до свого серця, і не лінуйтесь, а щиро трудіться.

...В домі своєму не ледачкуйте, а за всім приглядайте самі, не покладайтесь на тиуна або на отрока, щоб не посміялися люди ні над домом вашим, ні над обідом вашим. На війну вирушивши, не лінуйтесь, не сподівайтесь на воєвод; ні їжі, ні питтю не віддавайтесь без міри, ні солодкому сну, сторожу самі наряджайте і вночі, з усіх боків поставивши охорону, лягайте відпочивати коло своїх воїнів, а вставайте рано, зброю не скидайте з себе поспіхом, не оглянувшись добре. Адже буває, що через лінь людина зненацька гине. Брехні остерігайтесь: і пияцтва, і облуди, від того душа гине і тіло, куди б ви не верстали шлях своєю землею, не давайте отрокам своїм чинити зло і шкоду ні селам, ні посівам, щоб люди не проклинали вас. А куди б не прийшли і де б не зупинилися, напійте і нагодуйте нужденного... Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні. Не промініть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте, жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою...

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.